

1986; Meccüddin İbnü'l-Esir, *eş-Şâfiî fî şerhi'l-Müsnedi's-Şâfiî* (nşr. Ahmed b. Süleyman – Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm), Riyad 1426/2005, I-V, tür.yer.; Nevevî, *el-Mecmû'â* (nşr. M. Necîb el-Mutîî), Riyad 1423/2003, I, 30-42; a.mlf., *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1426/2005, s. 117, 786; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, VIII, 454-468; X, 5-99, 319; XII, 492-497, 589; XV, 383-384; Safedî, *el-Vâfi*, II, 171-181; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), I-X, tür.yer.; İsn-evî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 11-25; Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, *Menâkıbü'l-İmâm eş-Şâfi'i* (nşr. Halîl İbrâhîm Molla Hâtîr), Riyad 1992; İbnü'l-Mülâkkın, *el-'Akdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb* (nşr. Eymen Nasr el-Ezherî – Seyyid Mühennâ), Beyrut 1417/1997, s. 17-25; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire, ts. (Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye), I, 25-40; İbn Hacer el-Askalânî, *Tevâli't-te'sis li-me'âli Muhammed b. İdrîs* (nşr. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1986; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire* (Popper), II, 161, 175-177; Muhammed Âbid es-Sindî, *Tertîbü'l-Müsnedi's-Şâfi'i* (nşr. Yûsuf Ali ez-Zevâvî – İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Beyrut 1951, s. 6; Mustafa Münîr Edhem, *Rihletü'l-İmâm eş-Şâfi'i ilâ Mısr*, Kahire 1930; M. Ebû Zehre, *eş-Şâfi'i*, Kahire 1948; J. Schacht, "On Shâfi'i's Life and Personality", *Studia Orientalia Ioanni Pedersen Septuagenario A. D. VII Id. Nov. Anno MCMLIII a Collegis Discipulis Amicis Dicata*, Hauniae 1953, s. 318-326; a.mlf., *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, tür.yer.; a.mlf., *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, London 1975, tür.yer.; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Aynılıkları* (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, tür.yer.; Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 3, 179-191; M. Rebî' el-Cevherî, *el-İmâm eş-Şâfi'i ve 'ilmi'l-kelâm*, Kahire 1986; Ahmed Nehrâvî Abdüsselâm, *el-İmâm eş-Şâfi'i fî mezhebeyi'l-kadîm ve'l-cedîd*, Kahire 1988; Ahmed Yûsuf, *eş-Şâfi'i: Vâzî'u 'ilmi'l-uşul*, Kahire 1990; N. J. Coulson, *A History of Islamic Law*, Edinburgh 1991, s. 53-61; N. Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford 1993, s. 67-104, 223-243; a.mlf., "İktitlâf and İmâm in Shâfi'i's Risâla", *St.I*, LVIII (1983), s. 55-81; Şükür Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci: Başlangıçtan Hicrî IV. Asrın Ortalarına Kadar* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Menderes Gürkan, *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfi'i'nin Yeri* (doktora tezi, 1997), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; J. E. Lowry, *The Legal-theoretical Content of the Risâla of Muhammad b. İdrîs al-Shâfi'i* (doktora tezi, 1999), University of Pennsylvania; a.mlf., "Does Shâfi'i have a Theory of Four Sources of Law", *Studies in Islamic Legal Theory* (ed. Bernard G. Weiss), Leiden 2002, s. 23-50; a.mlf., "The Legal Hermeneutics of al-Shâfi'i and Ibn Qutayba: A Reconsideration", *Islamic Law and Society*, XI/1, Leiden 2004, s. 1-41; Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'i'nin Rolü (haz. M. Hayri Kırbaçoğlu), Ankara 2000; Taha Nas, *İmâm Şâfi'i'ye Göre Sahabe Kavlinin Kaynak Değeri* (yüksek lisans tezi, 2001), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Muhittin Özdemir, *İmâm Şâfi'i'ye Göre İstihsan* (yüksek lisans tezi, 2001), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Fehd b. Sa'd ez-Zâyi-dî el-Cühenî, *el-Kıyâs 'inde'l-İmâm eş-Şâfi'i: Dirâse te'sliyye 'alâ kitâbi'l-Üm*, Riyad 1424/2003;

Bilal Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, İstanbul 2003, s. 107-139; a.mlf., *İmâm Şâfi'i ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul 2007; Gıyasettin Arslan, *İmâm Şâfi'i'nin Kur'an Okumaları*, İstanbul 2004; Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü* (doktora tezi, 2004), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 34-60, 71-77; Şamil Dağcı, *İmâm Şâfi'i: Hayatı ve Fıkıh Üsûlü İlmindeki Yeri*, Ankara 2004; C. Melchert, "The Meaning of Qâla'l-Shâfi'i in Ninth Century Sources", *Abbasid Studies: Occasional Papers of the School of Abbasid Studies, Cambridge 6-10 July 2002* (ed. J. E. Montgomery), Leuven 2004, s. 277-301; Aisha Yusef Musa, *A Study of Early and Contemporary Muslim Attitudes toward Hadith as Scripture with a Translation of al-Shâfi'i's Kitâb Jimâ' al-İlm* (doktora tezi, 2004), Harvard University; M. Sümei' Seyyid Abdurrahman er-Rüs-tâkî, *el-Kadîm ve'l-cedîd min aqvâli'l-İmâm eş-Şâfi'i min hilâli kitâbi Minhâci't-tâlibin*, Beyrut 1426/2005; Muammer Bayraktutar, *İmâm Şâfi'i'de Lafza Bağlı İdis / Sünnet Yorumu* (doktora tezi, 2006), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Soner Duman, *Şâfi'i'nin Kıyas Anlayışı* (doktora tezi, 2007), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul 2008, s. 227-298; a.mlf., "İmâm Şâfi'i'nin Hadisler Arasında Görülen Çelişkilere Bakışı", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, IV/2, İstanbul 2006, s. 55-80; Kemâl A. Farukî, "al-Shâfi'i's Agreements and Disagreements with the Mâlikî and the Hanafî Schools", *IS*, X (1971), s. 129-136; Muhammed Hamîdullah, "Contribution of ash-Shafi'i to the Science of Law", *Journal of Malaysian and Comperative Law*, I/1 (1975), s. 48-58; G. Makdisî, "The Juridical Theology of Shâfi'i: Origins and Significance of Usûl al-Fiqh", *St.I*, LIX (1984), s. 5-47; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, "el-İdiyûlûciye'l-vasatîyyetü't-telfîkiyye fi fikri's-Şâfi'i", *el-İctihâd*, III/9, Beyrut 1990, s. 57-91; Ridvân es-Seyyid, "eş-Şâfi'i ve'r-Risâle: Dirâse fi tekevvünü'n-nizâmî'l-fikihî fi'l-İslâm-II", a.e., III/9 (1990), s. 93-100; Zafar İshak Ansari, "The Significance of Shafi'i's Criticism of the Medînese School of Law", *IS*, XXX/4 (1991), s. 485-499; Wail B. Hallaq, "Was al-Shafi'i the Master Architect of Islamic Jurisprudence?", *IJMES*, XXV (1993), s. 587-605; A. Sherman Jackson, "Setting the Record Straight: Ibn al-Labbad's Refutation of al-Shâfi'i", *Journal of Islamic Studies*, XI/2, Oxford 2000, s. 121-146; E. Chaumont, "al-Shâfi'i", *EP* (İng.), IX, 181-185; a.mlf., "al-Shâfi'iyya", a.e., IX, 185-189.

BİLAL AYBAKAN

ŞÂFİÎ MEZHEBİ

Dört büyük
Sünnî fıkıh mezhebinden biri.

I. KURULUŞU ve YAYILMASI

II. USULÜ

III. GENEL KARAKTERİSTİĞİ

IV. LİTERATÜR

Hicrî ilk iki yüzyılda (VII-VIII. yüzyıllar) ortaya çıkan Medine merkezli Hicaz fıkıhı ile Kûfe merkezli Irak fıkıhını yakından tanıma ve eleştirme imkânı bulup bu iki eği-

lim arasında özgün bir sentez gerçekleştiren İmâm Şâfi'i'ye (ö. 204/820) nisbet edilen fıkıh doktrini ve bu çizgide üretilen fıkıh birikimi Şâfiî mezhebi (Şâfi'iyye) diye adlandırılmış, bu mezhebe mensup fakihlere ve mezhebin görüşüyle amel eden kişilere Şâfiî denmiştir.

I. KURULUŞU ve YAYILMASI

Tâbiîn dönemi âlimlerinin sahâbe neslinden tevarüs ettiği birikimi teorik bir yapıya kavuşturma girişimi çok geçmeden Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Dimaşk gibi belli başlı merkezlerde bazı ilmi oluşumlara yol açmıştır. Tamamen sivil biçimde gelişen bu oluşumlar sonucunda Hicaz'da geleneğe daha fazla ihtimam gösteren muhafazakâr bir temayül, Irak bölgesinde re'ye daha çok imkân tanıyan eleştirel bir yaklaşım hâkim olmuştur. Şâfiî ilim hayatına başladığı sırada ilim câmiyasına biri Ebû Hanîfe ve talebelerinin meydana getirdiği, kökleri Abdullah b. Mes'ûd'a kadar giden, diğeri Mâlik ve talebelerinin teşkil ettiği, kökleri Medine'nin yedi fakihî üzerinden Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Hz. Âişe ve Ebû Hüreyre'ye uzanan fıkıh çevresi olmak üzere iki çevre hâkimdi. Temel öğrenimini Mekke'de tamamlayan Şâfiî, önce Selef birikiminin temsilcisi konumunda bulunan ve muhafazakâr bir çizgide faaliyet yürüten Mâlik'in, ardından ehl-i re'y damarından beslenen ve belirgin bir seviyeye ulaşmış olan Hanefî çevresinin ilmi birikimini tahsil ederek bu iki anlayış arasında en üst düzeyde bir etkileşime aracılık etmiştir. Hanefî birikimi karşısında ilk zamanlarda Mâlik'in bir savunucusu gibi davranan Şâfiî bu süreçte her iki anlayışın zayıf ve güçlü yanlarını tanıma fırsatı bulmuş; ömrünün son yıllarını geçirdiği Mısır'da Mekke, Medine, Bağdat ve Mısır gibi dönemin ileri gelen merkezlerinin ilmi birikimine dayanan kendine ait nihai sentezi gerçekleştirmiştir. Fıkıh ilminin belli bir kıvama ulaşıp bir hayli telif çalışmasının ortaya konduğu bir aşamada ilim kervanına katılan Şâfiî'nin hummalı faaliyetleri şahsî yetenekleriyle buluşunca olağan üstü bir başarı ortaya çıkmış, dört yıl gibi kısa bir sürede mezhebin nüvesini teşkil eden büyük bir ilmi miras bırakmaya muvaffak olmuştur. Şâfiî'nin fıkıhına yoğunlaşanlar mezhep teşekkülüne, hadis birikimini tahsil edenler ise bunun geniş bir coğrafyaya yayılmasına katkı sağlamıştır. Dârekutnî, Şâfiî'den rivayette bulunanlara iki ciltlik bir eser tahsis etmiştir.

A) Mezhebin Teşekkülünde Talebelerinin Rolü. 1. Kavl-i Kadîm Dönemi Talebe-

leri. Şâfiî'nin, hocası Mâlik'in vefatından Mısır'a gidişine kadarki döneme (795-815) ait fikhî görüşleri "kavl-i kadîm" veya "mezhep-i kadîm" şeklinde ifade edilir. Onun bu dönemdeki talebelerinden dördü öne çıkmıştır: Ebû Sevr, Ahmed b. Hanbel, Kerâbîsî ve Za'ferânî. a) Ebû Sevr (ö. 240/854). Başlangıçta re'y yanlısıyken Irak'ta Şâfiî'nin derslerine katılmasının ardından bu anlayışı terkeden Ebû Sevr'in hadis ve fikhî birleştiren eserler verdiği kaydedilir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, I, 256). *el-Mebsûât* adlı kitabını Şâfiî'nin sistematizmini esas alıp yazan, bazı hususlarda Şâfiî'ye muhalefet eden ve zamanla kendine ait bir fikhî doktrini oluşturan Ebû Sevr'in mezhebi bir süre Azerbaycan ve İrmîniye halkı arasında yayılmıştır (İbnü'n-Nedîm, s. 261). Ebû Sevr, Şâfiî'nin talebeleri içinde yer alsa da müstakil mezhep sahibi olduğundan onun Şâfiî'den ayrılan görüşleri "vecih" diye nitelenmemiştir (İbn Kâdî Şühbe, I, 26). b) Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855). 184-199 (800-815) yılları arasında Mekke'de ve Bağdat'ta belli aralıklarla Şâfiî'nin ilmi birikiminden istifade etmiş ve bu döneme ait görüşlerinin râvileri arasında yer almıştır (Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 100-101). Bu süreçte Şâfiî'nin ehl-i re'ye karşı ehl-i hadisin tezlerini güçlü delillerle savunması diğer ehl-i hadis âlimleri gibi Ahmed b. Hanbel'in de hayranlığını kazanmıştır. Ahmed b. Hanbel ve Abdurrahman b. Mehdi ile müzakerelerinde Şâfiî'nin onlara, "Siz hadisleri benden daha iyi biliyorsunuz, bilmediğim bir hadis olursa bana hatırlatın, ona göre hüküm vereyim" dediği rivayet edilmiştir (Kâdî İyâz, I, 400). "Kitap ve Sünnet'ten delil bulamadığım her meselede Şâfiî'nin kavliyle fetva veririm" şeklinde Ahmed b. Hanbel'e atfedilen rivayet eğer doğruysa onun fikhî görüşlerinin, dolayısıyla Hanbelî mezhebinin kaynakları arasında kavli-kadîmin önemli bir yer işgal ettiği söylenebilir. c) Za'ferânî (ö. 260/874). Şâfiî, Bağdat'ta misafiri olduğu Za'ferânî'ye ehl-i re'yın zayıf yönlerini göstermiş, o da bundan etkilenip eserlerini semâ yoluyla almıştır (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, I, 227-228). Şâfiî'nin bizzat okuttuğu "menâsik" ve "salât" hariç diğer bütün kitaplarını Za'ferânî okutmuştur (Zehebî, XII, 264). Za'ferânî'nin elli seneden beri Şâfiî'nin kitaplarını okuyup okuttuğuna dair rivayet dışında (İbn Kâdî Şühbe, I, 31) hocasının vefatından sonraki faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Şâfiî'nin mezhep-i kadîm çerçevesindeki metinlerini ve görüşlerini ihtiva eden *el-Mebsûât* adlı bir eseri rivayet ettiği kayde-

dilmekle birlikte bu eserin muhtevası ve Şâfiî'nin yeni görüşlerine göre gözden geçirilip geçirilmediği bilinmemektedir. Bu hususta mevcut yegâne veri İbnü'n-Nedîm'in, bunun Rebî b. Süleyman el-Murâdî'nin aynı isimle rivayet ettiği eserden pek farkının bulunmadığı, Rebî'nin rivayeti sonraki fukahânın teveccühünü kazandığı için Za'ferânî'nin rivayetinin fazla uzun ömürlü olmadığı yönündeki ifadeleridir (*el-Fihrist*, s. 261). d) Ebû Ali Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî (ö. 248/862). Kelâm ve hadis alanına da vukufu olan Kerâbîsî'nin cerh ve ta'dil gibi konular yanında usul ve fûrû sahasında pek çok eseri bulunduğu belirtilirse de günümüze ulaşan bir eseri bilinmemektedir. Birçok kişi kendisinden fikhî tahsil etmiştir. Rivayet açısından Za'ferânî'nin, dirayet açısından Kerâbîsî'nin temayüz ettiği dikkate alındığında Kerâbîsî'nin konumunun kavli-cedid râvilerinden Müzenî'ninkine benzediği söylenebilir (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 23-24; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 102; İbn Hallikân, II, 132-133; Zehebî, XII, 79-82; İbn Kâdî Şühbe, I, 31).

2. Kavli-cedid Dönemi Talebeleri. Şâfiî'nin Mısır'a gittikten sonra ortaya çıkan görüşleri "kavli-cedid" veya "mezhep-i cedid" diye anılır. Mısır'da kaldığı dört yıl zarfında külliyyetli bir telifat gerçekleştiren Şâfiî, mezhebin ana malzemesini teşkil eden ve tamamı günümüze ulaşan yeni görüşlerini yazarken, yazdınırken veya açıklarken zaman zaman önceki görüşlerini terkettiğini ve bunların nihaî anlayışını temsil ettiğini bizzat ifade etmiştir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki, I, 256). Şâfiî'nin bu döneme ait ilmi faaliyetlerinin ürünlerini ile ilgili nesillere aktarma hususunda Mısırlı öğrencilerinden Büveytî, Müzenî ve Rebî b. Süleyman el-Murâdî merkezî bir yere sahiptir. Şâfiî'nin öğrencileri ve râvileri içinde bunlar kadar olmasa da Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Harmele b. Yahyâ, Rebî b. Süleyman el-Cîzî, Yûnus b. Abdülâlâ es-Sadeffî ve Ebû Abdullah İbn Abdülhakem gibi şahsiyetlere de sıkça atıf yapılır. a) Büveytî (ö. 231/846). Şâfiî'nin en çok güvendiği talebesidir. Kendisine sorulan fetvaların bir kısmını ona yönlendirir ve fetvalarına güvenirdi. Yazdıklarını okuyup tashih eder, davetli olduğu resmî toplantılara kendi yerine onu gönderirdi. Şâfiî ölümüne yakın ders halkasını ona emanet etmiştir. Ders halkasını dağıtmak için sultan nezdinde girişimlerde bulunan Mâlikîler'in baskısına rağmen Büveytî yüklü bir borç altına girerek talebeleri bir arada tutmaya çalışmış (İbn Hacer el-Askalâ-

nî, s. 181), tadrîs ve telif faaliyetlerini yirmi yıl kadar sürdürmüştür. Ayrıca Şâfiî'nin telifatından hareketle *el-Muhtaşar* adlı, mezhep içinde türünün ilk ürünü olan bir eser meydana getirmiştir. Kur'an'ın mahlûk oluşu konusunda âlimlerin sorguya çekilip onlara eziyet edilmesi sürecinin sıkıntılarına mâruz kalan Büveytî (bk. MİHNİNE) tutuklanıp Bağdat'a gönderilmiş ve hapiste ayakları prangalar içinde vefat etmiştir. Büveytî'nin hapisteyken gönderdiği, öğrencilere iyi davranması telkininde bulunduğu bir mektuptan o dönemde ders halkasının başında Rebî'nin yer aldığı anlaşılmaktadır (*el-Üm*, VIII, 580). b) Müzenî (ö. 264/878). Cedel ve münazara yönü güçlü olduğundan kelâm tartışmalarına eğilim gösteren, fakat hocasının uyarısı üzerine fıkha yönelen Müzenî, Büveytî'den sonra tadrîs ve telif faaliyetleriyle Şâfiî'nin fikhî birikiminin intikalinde, mezhepleşme sürecinde ve mezhebin geniş bir coğrafyaya yayılmasında önemli rol üstlenmiştir. Şâfiî'nin dağılık bir görüntü veren eserlerinin bütünlüğe ve daha rafine bir yapıya kavuşturulması hususunda seçkin bir yere sahip olan Müzenî'nin ilmi faaliyetlerinin son merhalesini temsil eden *el-Muhtaşar*'ı Şâfiîler'in telifatı için ana kaynak işlevi görmüştür. *er-Risâle*'yi 500 defa, bir rivayette ise elli yıl boyunca mütalaa ettiğini, her defasında bilmediği yeni bir şey öğrendiğini söyleyen Müzenî, *el-Muhtaşar*'ın başında Şâfiî'nin ne kendisi ne de bir başkasının taklit edilmesine kesinlikle karşı olduğunu, dinini öğrenmek ve ihtiyatlı davranmak isteyenlerin dikkatine sunmak amacıyla bu eserini Şâfiî'nin ilminden ve sözünün anlamından meydana getirdiğini belirtmiştir. Onun zaman zaman müstakil bir müctehid gibi davranması, görüşlerinin Şâfiî'nin usulünü esas alan birer tahrîc mi yoksa bağımsız birer ichtihad mı sayılacağı noktasında tereddütlere yol açmıştır. Bağımsız ichtihad izlenimi veren görüşleri "teferrüdât" şeklinde nitelenip mezhep yapısına dahil edilmemiş, Şâfiî'nin usulünü esas alan tahrîcileri ise "vücûh" olarak nitelenip mezhep içinde ikinci sırada bir statü kazanmıştır. Schacht, Şâfiî'nin fikhî birikimini mezhep yapısına kavuşturan kişinin Müzenî olduğunu belirtir (*An Introduction to Islamic Law*, s. 58; *EP* [İng.], IX, 185) ve Şâfiî mezhebinin teşekkülünü onunla başlatır. A. Shamsy ise *el-Muhtaşar*'ı kaleme alması yanında hocasının ders halkasının ilk halefi olması gibi sebeplerle Şâfiî mezhebinin Büveytî ile başlatır. Schacht'ın kriterleri esas alındığında bu görüşe hak vermemek müm-

kün değildir. Fakat mezhepleşmenin, Büveytî ve Müzenî'nin öncü konumları göz ardı edilmeksizin bir süreç olarak nitelenmesi daha isabetli görünmektedir. Enmâtî, İbn Süreyc, Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî gibi ikinci kuşağın ileri gelen fakihlerine de hocalık yapmış olan Müzenî seksen dokuz yaşında vefat ettiğinde geride birçok eser bırakmıştır. Bunlardan günümüze ulaşan ve *Kitâbü Muhtaşarı's-şâgîr* olarak da bilinen *el-Muhtaşar* pek çok kimse tarafından rivayet edilmiş, fakat daha çok Ebû'l-Abbâs el-Esam en-Nisâbü'rî'nin rivayeti şöret bulmuştur (İbnü'n-Nedîm, s. 262). c) Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/884). Şâfiî'nin cedîd çerçevesindeki bütün fikhî görüşlerini ve "nusûs'u's-Şâfiî" diye bilinen Şâfiî'nin Mısır dönemine ait kendi ibarelerini herhangi bir tasarrufta bulunmadan ileriki nesillere intikal ettirme işini gerçekleştirmesi sebebiyle mezhep içinde önemli bir konuma sahip olmuştur (aş.bk.). Bu konuda en güçlü râvi kabul edildiği için İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinden Şâfiî'nin ilmi birikimini almak isteyenler ona akın etmişlerdir (İbn Kâdî Şühbe, I, 34). Muhammed b. İsmâîl et-Tirmizî'nin tesbitine göre bunların sayısı 200 civarındadır. Rebî'nin Şâfiî'den rivayet ettiği eserler, bir yandan mezheb-i kadîm adına aktarılan eserlerle mukayese imkânı verirken diğer yandan özellikle mezheb-i cedîdi daha çok ihtisar ederek ve yer yer tahrîciler ekleyerek aktaran Müzenî'nin, eserlerinde Şâfiî'nin müktesebatını kavrama ve aktarma başarısını ve sadakatini ölçme imkânı vermesi açısından son derece önemli bir işlev görmüştür. d) Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834). Şâfiî ile birlikte Mısır'a gitmiş, vefatına kadar onun derslerine katılmış, ardından Mekke'ye dönmüş ve Şâfiî'nin görüşlerini orada yaymıştır (Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 99-100; Sübkî, II, 140). e) Harmele b. Yahyâ (ö. 243/858). İbn Vehb'in hadis birikimini tevarüs eden Harmele b. Yahyâ, Şâfiî'den fikh tahsil ederek onun Mısırlı talebeleri arasına katılmış ve *Kitâbü Harmele* adı verilen müstakil bir eseri Şâfiî'den rivayet etmiştir. Ayrıca kaynaklarda *el-Mebsût* ve *el-Muhtaşar* adlı eserleri olduğu belirtilmektedir. Esasen Şâfiî'nin talebeleri kendilerini Şâfiî'nin görüşleriyle sıkı sıkıya bağlı hissetmiyor, yeri geldiğinde kendi kanaatlerini ifade ediyor ve o dönemde bu tutum yadırganmıyordu. Mezhepleşme süreci tamamlandıktan sonra mezhep imamına ait görüşlerin dışındakilerin mezhep yapısıyla uyumlu olup olmamasına göre farklı değerlendirmeler yapılmış, bu yapıya uygun

olmadığına kanaat getirilen görüşler mezhebin bünyesine dahil edilmemiştir. Bu bağlamda Harmele'nin açıkladığı bazı fikhî görüşlerin de Şâfiî'den nakil mi yoksa kendisine mi ait bulunduğu hususunda farklı değerlendirmeler yapılmış; nakil olmadığı tesbit edilenler Şâfiî'nin usulü esas alınarak yapılan bir tahrîcse mezhep içinde birer vecih sayılmış, değilse bağımsız bir ictihad, dolayısıyla mezhebi bağlamayan görüşler olarak değerlendirilmiştir (Sübkî, II, 131). f) Ebû Abdullah İbn Abdülhakem (ö. 268/882). Kendini bütünüyle Şâfiî'nin derslerine veren, fakat ders hal-kasının başına geçme beklentisi gerçekleştirmeyince irtibatını kesip Mâlikîler'in safına dönen İbn Abdülhakem bununla kalmamış ve *er-Red 'ale's-Şâfiî' fîmâ hâlefe fihî'l-Kitâb ve's-Sünne* adıyla bir eser kaleme almıştır. Buna rağmen Şâfiî tabakat kitaplarının biyografisine yer vermesi Şâfiî'ye ait birtakım mesâilî rivayet etmiş olmasıyla izah edilir (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 20-21; Sübkî, II, 67-69). g) Rebî' b. Süleyman el-Cîzî (ö. 256/870). Ebû Dâvûd, Nesâî, Ebû Bekir b. Ebû Dâvûd, Ebû Ca'fer et-Tahâvî gibi hadis ve fikh âlimleri ondan rivayette bulunmuştur. Şâfiî'nin isim ve künyesi aynı olan diğer talebesi Rebî' b. Süleyman'dan Cîzî nisbesiyle ayrılır. Mezhep literatüründe mutlak şekilde Rebî' geçtiğinde Rebî' b. Süleyman el-Murâdî kastedilir. Zira Cîzî'nin Şâfiî'den rivayetleri son derece sınırlıyken diğeri neredeyse Şâfiî'nin Mısır dönemine ait bütün eserlerini rivayet etmiştir. h) Yûnus b. Abdülâlâ es-Sadeffî (ö. 264/878). Daha çok rivayet ilminde, özellikle de haberlerin sahih ve zayıf olanlarını ayırt etme konusunda temayüz etmiştir. Şâfiî fûrû-i fikh literatüründe adı pek fazla geçmez. Daha çok hadiste öne çıktığı için talebelerinin çoğunluğunu da hadisçiler oluşturmaktadır. Tabakat eserlerinde talebeleri arasında sadece ileri gelen hadis âlimlerinin isimleri sayılırken torununun yaptığı araştırmalar neticesinde daha kabarıp bir liste ortaya çıkmıştır.

3. Talebelerinin Rolüne Genel Bakış. Şâfiî'nin vefatıyla birlikte Mısırlı talebelerinden Büveytî, Müzenî ve Rebî'nin öncülüğünde gerçekleştirilen tedris, telif ve rivayet faaliyetleri mezhepleşme sürecini de başlatmıştır. İslâm coğrafyasının çeşitli yerlerinden ilim ve bilhassa hadis tahsili için belli başlı merkezlere seyahat eden öğrencilerden bir kısmı, Şâfiî'nin hadis ve fikhla ilgili müktesebatını toplayıp memleketlerine ve başka merkezlere taşımıştır. Nitekim III. (IX.) yüzyıl hadis ve fikh âlimlerinden söz eden tarih ve tabakat kitapla-

rında bu âlimlerin Şâfiî'nin öğrencilerinden onun hadis veya fikh müktesebatını, özellikle de kitaplarını istinsah edip aldıklarına dair bilgiler sıkça yer alır. Şâfiî'nin fikh düşüncesi, bu yüzyılda daha çok ehl-i hadîs çevresine mensup talebelerin rivayet faaliyetleri sayesinde uzak bölgelere yayılmıştır. Şâfiî'nin diğer râvi ve öğrencilerinin mezhep içindeki konumları Büveytî, Müzenî ve Rebî' ile mukayese edilebilecek durumda olmamakla birlikte sonraki Şâfiî âlimleri, mezhep imamlarının ilmi mirasını tesbit ve bir araya getirme gayretine girdikleri için ondan az çok bir şey aktaranların envanterini çıkarmaya koyulmuşlardır. Mezhep içinde rivayette Rebî', dirayet ve usulde Müzenî tercih edilmiştir. Nevevî, Büveytî'yi hem Müzenî hem Rebî'e tercih etmektedir (İbn Kâdî Şühbe, I, 39).

Şâfiî'nin fikh birikimi iki şekilde intikal etmiştir. a) Bizzat kendisi tarafından telif ve imlâ edilen malzeme. Genellikle ciddi bir değişikliğe uğramadan rivayet edilmiştir ve Şâfiî'nin eserleri denildiği zaman öncelikle bunlar anlaşılır. b) Bazı talebelerinin imama ait müktesebatı işleyip kendi birikim ve fikrî katkılarıyla birlikte oluşturdıkları malzeme. Bu gruptaki telifler de imamın birinci dereceden eserlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Birinci grup telifat arasında şunlar zikredilmektedir: *Kitâbü'l-Hüccce*, *er-Risâle* (kadîm ve cedîd), *el-Mebsût* (*el-Üm*), *el-İm-lâ / el-Emâlî* (Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, s. 119). Bunlardan kavli kadîm dönemine ait temel eserin *el-Hucce* olduğu belirtilir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Sevr ve Kerâbîsî tarafından da rivayet edilmekle birlikte bu eserin en güçlü râvisi Za'ferânî'dir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, I, 255; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, s. 115). Beyhakî, Kerâbîsî ile Ahmed b. Yahyâ b. Abdülazîz el-Bağdâdî'nin rivayetlerinin tarih içinde ortalıktan çekildiğini ve çok azının kendi dönemine intikal ettiğini söylemektedir. Za'ferânî'nin rivayet ettiği belirtilen yirmi küsur ciltlik telifatın da (Safedî, II, 176) bu gruptaki eserlerden olması muhtemeldir. Şâfiî'nin kavli kadîm çerçevesindeki eserleri bir bütün halinde değil çeşitli kaynaklara serpiştirilmiş atırlar biçiminde günümüze ulaşmıştır. Bugün Şâfiî'ye atfedilen eserlerin tamamı kavli cedîd dönemine ait olup hepsinin râvisi Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'dir. İbnü'n-Nedîm, matbu *el-Üm* içinde yer alan *er-Risâle* dahil bütün eserleri kastederek *el-Mebsût fî'l-fikh* veya *Kitâbü'l-Uşûl* diye zikrettiği Şâfiî'nin fikh külliyyatını Rebî' b. Süleyman el-Murâdî ile Za'fe-

rânî'nin küçük farklılıklarla ayrı ayrı rivayet ettiklerini belirtmektedir. Rebî'den de İbn Yûsuf (Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah b. Seyf b. Saîd), Ebû Abdullah Muhammed b. Hamdân et-Tarâifi, Ebû'l-Abbâs el-Esam en-Nisâbüri ve Abdullah b. Ebû Süfyân el-Mevsîlî rivayet etmiştir (*el-Fihrist*, s. 260-261). Ebû'l-Abbâs el-Esam'ın, "Şâfiî'nin kitabını başından sonuna kadar Rebî'e okuyarak eserini semâni 15 Şâban 266 (31 Mart 880) Çarşamba günü bitirdik" şeklindeki ferağ kaydı da (Şâfiî, *el-Ümm*, VIII, 580) İbnü'n-Nedîm'i doğrulamaktadır. Ebû'l-Abbâs, Rebî'den aldığı *el-Ümm*'ü pek çok kimseye rivayet etmiştir. Beyhakî, kendi zamanına ulaşan Şâfiî'ye ait telifatı sayarken on üçü usul, 128'si fûrû olmak üzere toplam 141 başlıktan oluşan bir eser listesi vermektedir.

Şâfiî'nin talebelerince oluşturulan eserlere gelince kadîm dönemi râvilerinden Ebû Sevr, Şâfiî'nin telif sistematüğünü esas alarak *el-Mebsût* adlı bir kitap yazmış, Ahmed b. Hanbel müsned haberler, muhtelif mesâil, Kureyş ensâbı vb. konularda Şâfiî'den birtakım rivayetlerde bulunmuş, Mekkeli öğrencisi İbn Ebû'l-Cârûd, Büveytî'nin eseri gibi bir *el-Muhtaşar* kaleme almıştır (İbnü'n-Nedîm, s. 261; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, I, 256-257). Cedîd dönemi öğrencilerinin bu çerçevedeki eserleri arasında öncelikle Müzenî'nin *el-Muhtaşarü'l-kebîr* ve *el-Muhtaşarü's-şagîr*, *el-Menşûrât* adlı kitapları sayılmaktadır (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, I, 256; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, s. 119). Şâfiî'nin telifatını ve özellikle *el-Mebsût*'unu çok geniş bulan Müzenî bunları *el-Muhtaşarü'l-kebîr* (*el-Câmî'u'l-kebîr*) adlı bir eserde ihtisar etmiş, bu eser de uzun geldiği için onu günümüze intikal eden *el-Muhtaşar* haline getirmiştir (Kâdî Ebû Ali el-Merverrûzî, *et-Ta'lika*, nşr. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Mekke, ts. [Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz], I, 110-111). Büveytî ve Rebî'in de bazı ilâvelerle birlikte *el-Ümm*'ün bölüm başlıklarını içeren *Muhtaşar*'larının olduğu rivayet edilir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, I, 255). Harmele b. Yahyâ el-Mısıri ile Müzenî Şâfiî'den haber, eser ve mesele türünden pek çok fazlalık içeren *Kitâbü's-Sünen*'i rivayet etmişlerdir (*a.g.e.*, a.y.). Rebî'in rivayet ettiği kitaplardan bir kısmını bazı fazlalıklarla beraber Harmele de rivayet etmiştir. Harmele, yanında Şâfiî'nin mesâilinden bir sandık dolusu eser bulunduğunu belirtmiştir (*a.g.e.*, a.y.). Ebû Abdullah İbn Abdülhakem, hocasının vefatından sonra Mâlikî mezhebine geçmiş

olmakla birlikte Şâfiî'den *Kitâbü's-Sünen 'alâ mezhebi's-Şâfiî'* ismiyle bir eser nakletmiş, Tahâvî de dayısı Müzenî'den Şâfiî'ye ait *es-Sünenü'l-me'sûre* adlı bir eser rivayet etmiştir (*es-Sünenü'l-me'sûre*, nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1986). Talebelerinin, Şâfiî'ye ait sözlerin (nusûs) şerhleri, usulüne dayalı tahrîc ve kavâidine göre anlama çabalarından oluşan eserleri ise sayılamayacak kadar çoktur (Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, s. 119). Öte yandan Beyhakî Şâfiî'nin *el-Mebsût* adlı eserinde dayandığı nasları toplamaya çalışmıştır (Sübkî, IV, 9). İbn Hallikân bunların on cilt kadar olduğunu belirtir (*Vefeyât*, I, 76). Bu eser büyük ihtimalle Beyhakî'nin günümüze ulaşan *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr* başlıklı kitabıdır. Zira Beyhakî, Şâfiî'nin eserlerini tarayarak onun dayandığı âyetleri *Ahkkâmü'l-Kur'an*'da toplanca bu defa da onun dayandığı hadisleri belirleme yoluna gitmiştir.

B) Talebelerinden Sonraki Kuşağın Sürece Katkısı. 1. Genel Olarak. İlmî anlayışında hadis unsuru baskın olan Ahmed b. Hanbel'in mihne sürecinde gösterdiği direnç onu öne çıkarmışsa da mevcut kutuplaşma durulduktan sonra Şâfiî'nin eleştiri süzgecinden geçirilmiş hadislerle re'y arasında denge kuran yaklaşımı giderek ilgi odağı haline gelmiş, hadisi tenkide tâbi tutup sıhhat şartlarını taşıyanını mutlaka dikkate aldığı için Şâfiî'nin fikhî görüşleri III. (IX.) asırda yıldızı parlayan hadis çevrelerinin güvenine mazhar olmuş ve geniş kitleler tarafından benimsenmiştir. İmam Şâfiî'nin fikhî düşüncesi böyle bir zeminde mezhepleşme sürecini yaşamış, Büveytî ile başlayan bu süreç İbn Süreyc ile kemale ermiştir. Şâfiî'nin ilmî birikimini talebelerinden devralan nesil içinde ön plana çıkan fakihlerden Ebû'l-Kâsım Osman b. Saîd b. Beşşâr el-Enmâtî'nin (ö. 288/901) mezhepleşme sürecine katkısı, Mısır'a giderek Müzenî ve Rebî' el-Murâdî'den Şâfiî'nin cedîd çerçevesindeki birikimini tahsil edip Bağdat'a taşınması ve Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc gibi önemli şahsiyetlerin yetişmesine vesile olması şeklinde gerçekleşmiştir (Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 104; İbn Hallikân, III, 241; Sübkî, II, 301-302). Bağdat doğumlu olup Nişâbur'da yetişen ve Semerkant'a yerleşen Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), aslında Şâfiî hakkında olumlu bir kanaat taşımadığı halde Mescid-i Nebevî'de gördüğü rüyada Hz. Peygamber'den aldığı bir işaret üzerine Mısır'a gidip Rebî ve Yûnus b. Abdûlâlâ'dan hadis ve fikh tahsil etmiş, bu sırada Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Huzey-

me ve Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî gibi önemli şahsiyetlerle birlikte olmuştur (Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 107; Sübkî, II, 249). Mekke'ye dönerken bindiği tekne battığı için 2000 cüz civarındaki notlarını kaybeden Mervezî 260 (874) yılında Nişâbur'a yerleşmiş, 275'te (888), Semerkant'a geçmiş ve orada vefat etmiştir. Hâkim en-Nisâbüri onu dönemin tartışmasız hadis imamı diye niteler. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû İshak eş-Şîrâzî ve İbn Hazm gibi âlimler Mervezî'nin sahâbenin ve sonraki nesillerin fikhî ihtilâflarını, İbn Hazm da sünen ve icmâ konularını en iyi bilen kişi olduğunu belirtir. Âsâr ve fikh içerikli eserler telif ettiği söylenen Mervezî, Horasan bölgesinin en seçkin dört âliminden biri sayılmıştır (diğerleri Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Yahyâ ve İshak b. Râhûye'dir; Sübkî, II, 246-252). Abdân el-Mervezî (ö. 293/906) Ahmed b. Seyyâr'dan sonra Şâfiî mezhebini Merv'de yaymıştır. Müzenî ve Rebî'den yıllarca ilim tahsil ettikten sonra Merv'e gitmiş ve Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ını oraya ilk götüren kişi olmuştur. Basralı Zekerîyyâ b. Yahyâ es-Sâcî de (ö. 307/920) Müzenî ve Rebî'den ilim tahsil etmiş olup *İhtilâfü'l-fukahâ* ve *İhtilâfü'l-hadîs* adında iki eseri vardır (Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 104); aynı zamanda Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'ye ehl-i hadîsin akidesini öğretmiştir. Başlangıçta Ebû Sevr'in, daha sonra Şâfiî'nin ictihadlarını benimseyen, bir müddet Vâsıt'ta ve on sekiz yıl Mısır'da kadılık yapan Ebû Ubeyd İbn Harbûye el-Kâdî (ö. 319/931) ashâbü'l-vücûhtan sayılmıştır (İbn Kâdî Şühbe, I, 64-66). Şâfiî fikhinin İsfahan'a girişi Müzenî ve Rebî'den Şâfiî'nin birikimini alan Hasan b. Muhammed b. Mezyed (ö. 280/894'ten önce) veya Harmele'nin *el-Muhtaşar*'ını aktaran Sehl b. Abdullah vasıtasıyla olduğu göre her iki ihtimalde de İsfahanlılar, Şâfiî fikhini Mısırlılar'dan almıştır (Melchert, *The Formation*, s. 97). Şâfiî mezhebini İsfarayîn'e ilk götüren kişinin Müzenî ve Rebî'den fikh tahsil eden Ebû Avâne el-İsfarayînî (ö. 316/928) olduğu söylenir. Ebû Avâne, *Şahîh-i Müslim*'i esas alan *el-Müsned*'i telif etmiştir (İbn Kâdî Şühbe, I, 73). Za'ferânî ile Rebî'den de fikh öğreten Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) Şâfiî mezhebini Bağdat'ta on yıl boyunca benimseyip savunduğunu, Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc'in hocası İbnü'l-Beşşâr el-Ahvel'in (Ebû'l-Kâsım Osman b. Saîd el-Enmâtî) Şâfiî fikhini kendisinden aldığını belirtir. Zamanla Taberî kendine ait bir mezhep oluşturmuş, ictihadlarını seksen üç bölümden meydana gelen *Ahkkâmü*

şerâ'î'l-İslâm adlı eserinde toplamıştır (İbn Kâdî Şühbe, I, 70-71). Mısır'da sekiz yıl kadılık yapan Ebû Zür'a el-Kâdî'nin (ö. 302/914) Şâfiî'nin görüşlerini benimsediği, Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ını ezberleyenlere 100'er dinar verdiği, Dimaşk kadılığına tayin edilince Şâfiî mezhebini oraya da götürdüğü, daha önce Dimaşk kadıları Evzâî mezhebine göre hüküm verirken artık Şâfiî mezhebine göre hüküm vermeye başladıkları belirtilir (Sübkî, III, 196-198; İbn Kâdî Şühbe, I, 71). Ebû Zür'a'nın 284 (897) yılında Mısır kadılığına getirilişinden el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın 664'te (1265) dört mezhebe göre kadı tayin etme uygulamasına kadar Mısır ve Şam'da Evzâî mezhebine mensup Şam Kadısı İbn Hudeym hariç sürekli Şâfiî kadıları tayin edilmiştir (Sübkî, III, 196). Bağdat'ta Şâfiîler'den ilk kadılıkdâtılığa gelen kişi daha önce Merâğa, Azerbaycan ve Hemedan kadılıklarını üstlenmiş olan Utbe b. Ubeydullah el-Hemedânî'dir (ö. 350/961) (a.g.e., III, 343-344). Hadisle fıkıhı birleştiren bir hadis hâfızı olduğu ve 100 cildi aşan *el-Mesâ'ilü'l-muşannefe* adlı eseri dışında 140'tan fazla risâlesi bulunduğu belirtilen İbn Huzeyme'nin Müzenî ve Rebî'den ilim tahsil ettiği kaydedilir; ancak Rebî kendisinin ondan daha fazla yararlandığını belirtmiştir (İbn Kâdî Şühbe, I, 68-69). Müstakil müctehid olarak bilinen İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî de (ö. 318/930 [?]) Şâfiî'nin talebeleri Ebû Abdullah İbn Abdülhakem ve Rebî'den hadis almıştır. *el-Evsa', el-İşrâf fi ma'rifeti'l-hilâl, el-İcmâ', el-İknâ', et-Tefsîr* gibi eserleri olan İbnü'l-Münzir kimseyi taklit etmeyi uygun görmediğinden kendi ihtihadıyla hareket etmiştir (a.g.e., I, 67-68). Bu nesildeki fakihler arasında Ebû Nuaym el-Cürcânî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed et-Tirmizî, Muhammed b. İbrâhim el-Büşencî ve Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc ayrıca dikkat çeken isimlerdir (Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ',* s. 104-109).

2. İbn Süreyc'in Mezhepleşmedeki Rolü. Bağdat doğumlu olan İbn Süreyc, Za'ferânî'yi görmüşse de Şâfiî fıkıhını Ebû'l-Kâsım el-Enmâtî'den tahsil etmiştir. Hadis, fıkıh, kelâm, cedel alanlarında iyi yetişmiş bir âlim olan ve Şîrâz'da bir müddet kadılık yapan İbn Süreyc'in Müzenî dahil bütün Şâfiî fukahasını aştığı kabul edilir. Onun 400 civarında eser telif ettiği, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin modelini esas olarak Şâfiî'nin fikhî birikimini sistematik бүтүнлүгө kavuşturup bir mezhep yapısına бүрүндүрдүğü ve mezhebe katkıları sebebiyle "küçük Şâfiî" lakabını aldığı belirtilir.

lir. Tedrîs faaliyetleriyle de kendinden söz ettiren İbn Süreyc pek çok talebe yetiştirmiş ve bunlar mezhebi geniş bir coğrafyaya yaymıştır. Ayrıca münazara kapısını ilk açan ve cedel yöntemini ilk öğreten kişi kabul edilir. Fıkıhta olduğu kadar kelâmda da yetkin sayılmakla birlikte kendisinin fıkıh öğrencilerini kelâmı uğraşmaktan sakındıran sözler nakledilmiştir (Sübkî, III, 22, 25). Muhaliflere karşı mezhebini savunup reddiyeler yazmıştır. Meselâ Dâvûd b. Ali'nin oğlu Muhammed ile defalarca tartışmaya girmiş ve *er-Red 'alâ İbn Dâvûd fi'l-kıyâs, er-Red 'aleyhi (İbn Dâvûd) fi mesâ'ile i'teraza bihe's-Şâfi'î* adıyla iki eser kaleme almış, Hanefî çevresine karşı da *er-Red 'alâ Muhammed b. el-Hasan, er-Red 'alâ 'İsâ b. Ebân* gibi eserler telif etmiştir. Ayrıca *et-Takrîb beyne'l-Müzenî ve's-Şâfi'î* adlı eseriyle mezhep içinde bir uzlaştırma girişiminde bulunmuştur. Elli yedi yıllık ömründe gerçekleştirdiği ilmi faaliyetlerden dolayı Şâfiîler onu fıkıh alanında III. (IX.) yüzyılın müceddidi saymıştır (İbnü'n-Ne'dîm, s. 263; Sübkî, III, 21-39).

İbn Süreyc'den önceki dönemde Şâfiî fıkıhının tahsili, Hanefîler'de olduğu gibi belli bir hoca gözetiminde düzenli bir ders halinde değil daha ziyade farklı hocalardan hadis toplama faaliyeti şeklinde cereyan ederken artık Şâfiî fakihlerinin de hocaları ve talebeleri tesbit edilebilir hale gelmiştir (Melchert, *The Formation*, s. 87). İbn Süreyc ile birlikte, oldukça düzenli ders halkaları ve seçkin talebelerin aldıkları ders notlarından oluşan ta'likalar dönemi başlamış, bu eserlerde mezhep teşekkülüne katkı sağlayan önceki bilgilerin görüşlerinin de açıklanması imkânı doğmuştur. Öte yandan mahallî bir otoritenin varlığı klasik mezhep yapısının önemli bir göstergesi sayıldığından Şâfiî mezhebinde İbn Süreyc ayrı bir yere sahiptir. Zira bu anlamda mezhep reisi olarak tanımlanan ilk Şâfiî fakihidir. Artık ondan sonra her yörede belli kişiler için, "Şâfiîler'in reisliği ondaydı" şeklinde ifadeler kullanılmıştır (a.g.e., a.y.). İbn Süreyc'den itibaren görülen diğer bir farklılık, Şâfiî fukahasının öncekine nisbetle kelâm ilmine daha belirgin bir ilgi göstermeye başlamasıdır. Gerçi Bağdat'ta Kerâbîsî, Ebû Sevr ve Dâvûd ez-Zâhirî, Fustat'ta Müzenî kelâmı ilgilendirmişlerdi, ancak nassa dayalı itikad anlayışlarını savunmada ondan yeterince yararlanamamışlardı. Kelâmı uğraşan İbn Süreyc sonrası Şâfiî fakihleri, Bağdat'taki Hanbelî ehl-i hadîsi ikna etmekte zorluk çekseler de Mısır ve Horasan'da bir hayli

başarılı olmuşlardır. Klasik mezhebin ilk defa İbn Süreyc döneminde ortaya çıktığının diğer bir göstergesi fıkıh talebeleri arasında "telâmiz" (başlangıç düzeyinde öğrenci) ve "ashap" (ileri düzeyde öğrenci) arasında açık bir ayırımı gidilmesi ve mezhep müntesibi fukahaya ait tabakat eserlerinin ortaya çıkmasıdır. Tabakat kitaplarından birincisi İbn Süreyc'in bir talebesine aitken ikincisi onun vefatından bir asır sonra yazılmıştır. Ardından gelen kuşağı oluşturan Şâfiî fukahasının çoğunluğu İbn Süreyc'in talebesi olup başlıcaları şunlardır: Ebû Bekir Ahmed b. Hasan b. Sehl el-Fârisî (Belh'te Şâfiî fıkıhını öğreten ilk fakih), Ebû't-Tayyib Muhammed b. Fazl b. Seleme, Muhammed b. Ca'fer b. Ebû'l-Kâdî, Ebû Ali er-Rûzbârî, Ebû't-Tayyib el-Bağdâdî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed İbn Hâzım, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Şuayb b. İbrâhim el-Beyhâkî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed es-Sencânî el-Mervezî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyâ er-Râzî, Ebû Bekir Ahmed b. İbrâhim b. Nevmerd, kendi oğlu Ebû Hafs Ömer b. Ahmed, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah es-Sayrafi (Şâfiî'nin *er-Risâle*'sine şerh yazmıştır), Ebû Vâil Arf b. İsâ el-Fergânî, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. İbrâhim b. Huşmerd el-Bekrâbâzî, Ebû'l-Abbâs İbnü'l-Kâs, Muhammed b. Yahyâ, Ebû İshak el-Mervezî, İbn Ebû Hüreyre, Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-İsmâîlî, Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ b. Nu'mân el-Hemedânî, Ebû'l-Velîd Hassân b. Muhammed el-Ümevî en-Nisâbü'rî (ehl-i hadîsin imamı, *er-Risâle*'ye şerh yazmıştır), Ebû'l-Hüseyn İbnü'l-Kattân el-Bağdâdî, Muhammed b. Ali el-Kaffâl eş-Şâfi'î el-Kebîr (Mâverâünnehirli olup önceleri Mu'tezilî, sonraları Eş'arî olmuş, *er-Risâle*'ye şerh yazmıştır), İbn Haffî, Ebû Ca'fer el-Esterâbâdî (Horasanlı'dır; geniş bilgi için bk. Melchert, *The Formation*, s. 87-115).

3. Mezhebin Yayılması. Bu konudaki iki tezden birine göre mezhep iyi yetişmiş diyetli fakihlerin tedrîs faaliyetleri vasıtasıyla, diğerine göre ise bu faaliyetler yanında idarî görev almaları sebebiyle gerçekleşmiştir. Yayılma olayında siyasal faktörlere pek temas edilmemesi bazı şarkiyatçılar tarafından bir tür idealleştirme olarak yorumlanmıştır (*EI²* [İng.], IX, 186). Mezhebin teşekkül döneminde iki merkez öne çıkmıştır: Mısır ve Bağdat. Rebî b. Süleyman el-Murâdî'nin vefatına kadar ana merkez Mısır'dır. Bu tarihten sonra güç Irak bölgesine ve özellikle Bağdat'a geç-

miş, IV. (X.) yüzyıl başlarından itibaren Horasan bölgesi Irak'a rakip olmuştur. Bu ilk dönemde Horasan bölgesinden ilim merkezlerine gelenlerin çoğu hadise ilgi duyanlardır ve bunlardan önemli bir kısmı Şâfiî'den veya talebelerinden hem hadis hem Şâfiî'nin fikhî görüşlerini içeren kitaplarını almıştır. Memleketine dönenler Şâfiî'nin görüşlerini benimsemiş olsalar bile o sırada bunlar daha çok ashâb-ı hadis diye bilinir. Fakat Horasan bölgesinde ashâb-ı hadis neredeyse tamamının Şâfiî'nin fikhî görüşlerini benimsemiş olması bu unvanın Şâfiîlik'le özdeş olarak anlaşılmamasına yol açmıştır. Dolayısıyla Mısır ve Irak'a paralel şekilde Şâfiî'nin görüşlerinin Horasan bölgesinde eş zamanlı olarak mezhepleşme sürecine girdiği, ancak bu bölgedeki Şâfiî anlayışının nisbeten daha fazla hadis etkisinde kaldığı söylenebilir. Belki bu özellik daha sonra Irak-Horasan ikilisindeki Horasan'ın farkını da belirleyecektir. Rekabetin Irak ile Horasan arasında yaşanmaya başlanmasıyla birlikte Mısır, adından pek fazla söz ettiremez hale gelmiştir. Bunda Mâlikiliğin Mısır'da güçlü oluşunun etkisi büyüktür. Buna göre Şâfiî mezhebi mezheb-i kadîmin râvilerine rağmen ilk merkez olarak Mısır'da ve ardından Irak'ta gelişmiştir. IV. (X.) yüzyıldan itibaren Horasan cazibe merkezi haline gelmiş ve Irak'la rekabet edecek bir güce kavuşmuştur.

C) Mezhebin Gelişimi. İbn Süreyc ile başlayan süreçte Şâfiî mezhebi mensubu fukaha hem mezhep mensuplarına hem dışarıya yönelik ilmî faaliyetler yürütmüştür. Mezhep içindeki tadrîs faaliyetlerinin hoca ya kendisine veya önceki bir otoriteye ait bir metni o güne kadarki birikim eşliğinde açıklarken öğrenciler ta'lik adı verilen -sonraki telifatın ana malzemesini teşkil edecek- ders notları oluşturmuyordu. Telif faaliyetlerinde ise çoğunlukla Müzenî'nin *el-Muhtaşar'ı* etrafında dönen bir şerh ameliyesi hâkimdi. Daha sonra İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin kendi zamanına kadarki mezhep birikimini özetleyen *Nihâyetü'l-maṭlab fi dirâyeti'l-mezheb'i* öğrencisi Gazzâlî tarafından kademeli bir ihtisar işlemine tâbi tutulmuş, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin eserleriyle birlikte bunlar Şâfiî ilim çevrelerinin ilgi odağı haline gelmiştir. Bunların bir kısmı tadrîs faaliyetlerinde ders kitabı olarak takip edilirken bir kısmı şerhlere konu yapılmıştır. Öte yandan IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllardaki şartlar, bilhassa mezhepler arasındaki rekabet, mezhep mensubu fakihleri kendi

mezhep birikiminin meşruiyetini temellendirip gücünü ispatlama gayretine, yani dışarıya karşı da üretim yapmaya sevk etmiştir. Bu konuda Şâfiîler açısından Selçuklular devri ve özellikle Nizâmülmülk'ün Nizâmîye medreselerini kurması bir dönüm noktası teşkil eder. Bu devirde Şâfiî mezhebi hem Irak hem Horasan bölgesinde olabildiğince güçlenmişti. 1. Ebû İshak el-Mervezî'nin Katkısı. İbn Süreyc ile birlikte teşekkülünü tamamlayan mezhep, onun vefatından sonra Irak bölgesi Şâfiî mezhebi reisliği kendisine geçen Ebû İshak el-Mervezî ile (ö. 340/951) gelişim sürecine girmiştir. Mervezî fetva ve tadrîste tartışmasız isim haline gelmiş, *Kitâbü'l-Huşûş ve'l-umûm, el-Fuşûl fi ma'rifeti'l-uşûl* ile Müzenî'nin *el-Muhtaşar'ı*na sekiz ciltlik bir şerh yanında Müzenî'nin itirazlarını değerlendirip bazan tercih edip bazan eleştirdiği *et-Tavassuṭ beyne's-Şâfiî ve'l-Müzenî li-ma'teraza bihi'l-Müzenî fi'l-Muhtaşar* adındaki eserini yazmıştır. İbn Kâdî Şühbe, imam düzeyinde yetmiş Şâfiî fakihinin Ebû İshak el-Mervezî'nin derslerine katılıp çeşitli yerlere dağıldıklarını belirtir (*Ṭabakât*, I, 77). Onun önde gelen talebeleri şunlardır: Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Zâhir b. Ahmed es-Serahsî, Ahmed b. Ali el-Cevbakî, İbn Ebû'l-Kâdî, İbn Haddâd el-Kinânî el-Misrî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Mes'ûd el-İsferâyînî, İbn Ebû Hüreyre, Ahmed b. Muhammed et-Tebeşî (Nîşâbur'da ilmî faaliyet göstermiş, 1000 varaklık *Ta'lika'sını* yazmıştır), Ebû Hâmid el-Merverrûzî (*el-Câmi' fi'l-mezheb ve Şerhu Muhtaşari'l-Müzenî* adlı kitaplar yanında usûl-i fıkha dair bir eser telif etmiştir), Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-Kümîsî, Ebû Sehl es-Su'lûkî, Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî, Ebû Bekir el-Mahmûdî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Sîbî, Ebû Feyyâz el-Basrî, Ebû İshak el-Mihrânî, Ebû'l-Kâsım Abdülazîz b. Abdullah ed-Dârekî, Ebû'l-Hasan el-Mâsercisî, Ebû Ali Muhammed b. Ali el-Belâzûrî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâfi (Melchert, *The Formation*, s. 103-104).

2. Irak ve Horasan Çevreleri. Ana unsuru aynı olmakla birlikte Irak ve Horasan fıkıh çevrelerinin mezhep aktarımında zamanla birtakım farklılıklar oluşmuş ve bu farklılıkların giderek artmasıyla mezhep iki ayrı gelişme çizgisine ayrılmıştır. Ebû İshak el-Mervezî'nin farklı bölgelere dağılan talebeleriyle başlayan bu ekolleşmede, onun vefatından sonra Şâfiî mezhebini Irak'ta temsil eden otorite ile Horasan bölgesinde temsil eden otorite ara-

sındaki anlayış farklılığı da etkili olmuştur. Bu iki ekol hakkında "tarîka" veya "tarik" kullanıldığında o ekolün sahip bulunduğu bilgiyi elde ettiği kanal kastedilmektedir. Bu kanaldan gelen bilgi mezhep imamının kavileri veya erken dönem Şâfiî fukahasının tahrîrleri ya da ayrışma sonrası dönemin müctehidlerine ait tahrîrler olabilir. Irak tarihinin imamı olan Ebû Hâmid el-İsferâyînî (ö. 406/1016) on yedi yaşında fetva vermeye başlamış, 364 (974) yılında Bağdat'a gelip İbnü'l-Merzûbân ve Ebû'l-Kâsım ed-Dârekî'den fıkıh tahsil etmiş, Abdullah b. Mübârek Mescidi'nde birçoğu mezhebin gelişme ve yayılmasında önemli roller üstlenen 300'ü aşkın öğrenciyi fıkıh okutmuştur. Münazara yeteneğiyle temayüz etmesi yanında Müzenî'nin *el-Muhtaşar'ı* üzerine yazdığı elli ciltlik *et-Ta'liku'l-kubrâ* ve *el-Bustân* gibi eserleriyle telif alanında başarısını kanıtlamıştır. Usûl-i fıkıhla ilgili bir eseri olduğu da belirtilen İsferâyînî mezhebe katkısından dolayı "ikinci Şâfiî" lakabıyla anılmıştır (*DiA*, XXII, 514). Kendisinden fıkıh tahsil eden Ebû'l-Tayyib et-Taberî, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin en önemli hocasıdır ve Şîrâzî bu çizginin fıkıh birikimini eserleri vasıtasıyla sonraki kuşaklara aktarmıştır. Horasan tarihinin imamı olan ve Kaffâl es-Sagîr diye bilinen Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî (ö. 417/1026), otuz yaşında ilim tahsiline başlamış olmakla birlikte telif ve tadrîs faaliyetleriyle mezhebe önemli katkılarda bulunmuş, talebeleri vasıtasıyla mezhebin geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamıştır. Yetiştirdiği talebeler arasında Ebû Ali es-Sincî, Ebû'l-Tayyib et-Taberî, Rüknu'lislâm el-Cüveynî gibi şahsiyetler bulunur. İbnü'l-Haddâd el-Kinânî'nin küçük hacimli ve girift ibareli *el-Fürû'* adlı eserine bir şerh yazmıştır; ayrıca iki ciltlik *Şerhu't-Telhis'i*, büyük bir cilt halinde *el-Fetâvâ'sı* vardır (*DiA*, XXIV, 146). Irak bölgesi Şâfiî fakihleri (İrâkıyyûn) ve Horasan bölgesi fakihleri (Horasâniyyûn) şeklindeki ayırım en çok Nevevî'nin eserlerinde öne çıkmaktadır. Onun *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât*'ında kullandığı terkiplerden anlaşıldığına göre Horasan ve Irak ekollerinin mütekaddimîn, müteahhirîn ve mutavasitîn evreleri vardır. Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfîî'nin eserlerinde bu ayırım yapılsa da dikkat çekecek düzeyde değildir. Ayrıca Râfîî, Iraklılar'dan bir rakip grup gibi bahsetmektedir. Bu noktada Nevevî ile Râfîî arasında şöyle bir fark gözlenmektedir: Nevevî her iki grubu ayrı ayrı zikredip meselelere tarafsız bakarken Râfîî, Horasanlılar ismini anmayıp sadece

farklı görüşleri varsa Iraklılar'dan söz etmekte, yani meselelere bir taraf olarak bakmakta, bu sebeple *el-Vecîz*'e yazdığı şerhte Iraklı grubun ilgili meseledeki farklı görüşünü bir ihtilâf unsuru diye aktarmaktadır. Râfî'nin eserinde Horasâniyyûn sadece bir yerde geçer; bunun yerine Horasan bölgesinin bir alt grubu niteliğinde olan Merâvîze (Mervezî nisbesiyle meşhur Şâfîî fukahası) altı yerde zikredilir. Bazan "tarikatü'l-Merâvîze" terkibi de kullanılmaktadır. Nevevî ise eserlerinde Merâvîze'yi Râfî'den de az kullanmış ve bunun yerine Horasâniyyûn'u tercih etmiştir. Esasen bu iki kullanım en çok onun eserlerinde, özellikle de *el-Mecmû'* ve *Ravzatü't-tâlibîn*'de geçer. Nevevî, Şâfîî'nin ibarelerini, mezhebinin kavâidini ve mütekaddimîn fukahasının vecihlerini aktarma noktasında Irak çevresini; metinleri işleme, araştırma, gruplandırma ve tertip noktalarında Horasan çevresini daha başarılı bulduğunu belirtmiştir (Nevevî, *el-Mecmû'*, "Mukaddime", I, 145). Mezhebin tek çizgide yeniden birleştiği bir aşamada yer alan Nevevî kendi hoca silsilesi üzerinden bu iki çizgiyi şu şekilde vermektedir: a) Irâkıyyûn tariki: Nevevî → üç hocası (Ebû İbrâhim İshak b. Ahmed b. Osman el-Mağribî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Nûh b. Muhammed b. İbrâhim b. Mûsâ el-Makdisî, Ebû Hafs Ömer b. Es'ad b. Ebû Gâlib er-Rabâ' el-İrbîlî) → İbnü's-Salâh (Ebû Amr Osman b. Abdurrahman) eş-Şehrezûrî → İbnü's-Salâh'ın babası (Ebû'l-Kâsım Takıyyüddin Abdurrahman → Ebû Sa'd Abdullah b. Muhammed b. Ebû Asrûn → Ebû Ali el-Fârikî → Ebû İshak eş-Şîrâzî → Ebû't-Tayyib et-Taberî → Ebû'l-Hasan el-Mâsercîsî → Ebû İshak el-Mervezî. b) Horasâniyyûn tariki: (İbnü's-Salâh'ın babasına kadar aynı) → Ebû'l-Kâsım el-Bezerî el-Cezerî → Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed Kiyâ el-Herrâsî → İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî → babası → Ebû Bekir Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî es-Sagîr → Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî → Ebû İshak el-Mervezî (Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ'*, s. 77-79).

3. İki Çizgiyi Birleştirme Girişimleri. Ebû İshak el-Mervezî ile Nevevî arasındaki dönemin Şâfîî fukahası ve literatürü Irak ve Horasan çizgisinden biriyle irtibatlı olarak geliştiği için fıkıh öğrencisi hangi çizgiden beslenmişse mezhep anlayışı ona göre şekillenmiş ve eserlerini de buna göre yazmıştır. Bu ara dönemde çok az sayıda fakih her iki çizginin fıkıh birikimini bir arada işleme ve objektif biçimde değerlendirmeye imkânı bulabilmiştir. Çeşitli merkezlerde yürütülen faaliyetler neticesinde olu-

şan büyük birikim içindeki farklılıklar, özellikle de Irak ve Horasan çevresinde belirginleşenler birçok fakihî rahatsız ettiğinden bunu giderme ve iki çizgiyi birleştirme girişimleri birbirini izlemiştir. Bu konudaki ilk girişim Ebû Ali es-Sincî tarafından yapılmış, onu sırasıyla İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Râfî ve Nevevî takip etmiştir. Bu aşamadan sonra mezhep tek çizgide varlığını sürdürür hale gelmiş, Râfî ve Nevevî mezhep içinde belirleyici konuma geldiğinden ikisini birlikte ifade etmek üzere "şeyhayn" tabiri kullanılmıştır.

4. Selçuklu ve Eyyübî Dönemi Medreselerinin Katkısı. Şâfîî fıkıhı tahsil etmiş olan Nizâmülmülk, Selçuklu sultanları Alparslan ve Melikşah'a vezirlik yaptığı dönemde Selçuklular'ın hâkimiyetindeki Irak ve Horasan bölgelerinde köklü imar faaliyetlerine girişmiş ve özellikle Bağdat, Belh, Nişâbur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Âmul ve Musul'da birer medrese inşa ettirmiştir. Zengin vakıflarla desteklenen bu medreselere Şâfîî fakihleri müderris tayin edilmiş, geçim kaygısından kurtarılan hoca ve talebeler daha iyi şartlarda öğretim faaliyetlerini yürütmüştür. Ayrıca önceleri çoğunlukla camilerde ders halkaları şeklinde yürütülen öğretim faaliyetleri Nizâmîye medreseleriyle birlikte kurumsallaşma sürecine girmiş, mezunların imam, müderris gibi görevlere tayini bu kurumlara teveccühü arttırmıştır. Böylece özel himayeye mazhar olan Şâfîî mezhebi, Nizâmülmülk'ün hayatta bulunduğu dönemde medreselerde görev alan müderrislerin telif faaliyetleri sayesinde oldukça zengin bir birikime kavuşmuştur. Bilhassa Ebû İshak eş-Şîrâzî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Gazzâlî gibi âlimlerin katkısıyla mezhep birikimine ayrı bir çeşni katmış, daha sonraki dönemin gelişim seyrine damgasını vurmuştur. İkinci atılımını yaklaşık 100 yıl sonra Selâhaddîn-i Eyyübî devrinde gerçekleştiren Şâfîî mezhebi etkinlik alanını Eyyübî coğrafyasındaki merkezlere ve özellikle Şam, Mısır, Hicaz, Yemen bölgelerine kaydırmıştır. Buralarda açılan medrese ve dârülhadislerde görev alan Şâfîî ulemâsının ilmi faaliyetleri sayesinde mezhep gelişimi yeni bir ivme kazanmıştır. Moğol istilâsı yüzünden doğuda gücünü kaybeden Şâfîî mezhebi artık tamamen batıya kaymıştır. İlhanlılar devrinde doğu ulemâsı Şam'a akın ettiği için buradaki entelektüel düzey yükselmiş ve mezhep mensubiyeti açısından bir çeşitlenme meydana gelmiştir. Memlûkler dönemi âlimlerinin Moğollar'ın imha ettikleri ilmi mirası ye-

niden canlandırma gayretleri neticesinde kadîm dönem ilmi mirası büyük oranda yeniden kurulmuştur.

D) Mezhebin İstikrar Kazanması. 1. Şeyhayn Dönemi. Nevevî'nin Râfî'nin telifatını esas alıp geliştirmesi ve bunlardaki eksikleri gidermeye çalışmasıyla birlikte mezhep imamından beri süregelen telif faaliyetleri en gelişmiş biçimine kavuşmuştur. Artık bundan sonra mezhep görüşünün tesbitinde bu iki âlimin ihtilâf etmesi halinde Nevevî belirleyici konuma gelmiştir. Memlûkler devrinin başında ortaya çıkan ve giderek güçlenen Nevevî öncesi döneme ait telifata bakılarak mezhep görüşünün tesbit edilemeyeceği kanaatinin etkisiyle sonraki Şâfîî fukahası şeyhaynın otoritesini kolay kolay tartışmaya açmamış, mezhep mensupları dinî hayatlarını Nevevî'nin eserlerinde yer alan mezhep birikimine göre şekillendirmeye çalışmış ve Nevevî'yi izleyen evrede mezhep literatürü çoğunlukla onun eserlerini esas alan şerh, hâşîye, muhtasar, hâmiş türünde gelişimini sürdürmüştür. Günümüz Şâfîiliği açısından da Nevevî bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu devirde ilmi mesai biri bu iki otoritenin eserlerini anlama ve geliştirme, diğeri onların temas etmediği yeni meseleleri bu eksende çözme şeklinde özetlenebilecek iki noktada yoğunlaşmıştır. Aynı döneme ait telifatın baskın karakteri, şeyhayn öncesine nadiren atıf yapılması ve yeni mesâilin şeyhayn ekseninde çözüme kavuşturulmasıdır. Bu yaklaşımdan rahatsız olarak ictihadı canlandırmak isteyen âlimlerin girişimleri ise mevcut faaliyetler içinde sınırlı kalmıştır.

2. Şeyhayn Şârihleri Dönemi. Bu dönemde damgasını vuran, İbn Hacer el-Heytemî ile Şemseddin er-Remlî'nin ilmi faaliyetleri olmuştur. Bunlara Hatîb eş-Şîrbînî'yi eklemek mümkünse de ilk ikisi kadar etkili olamamıştır. Mısırlı olan ve Memlûkler'in son dönemiyle Osmanlılar'ın Mısır fethi sonrası döneminde yaşayan bu üç fakihin ortak noktası Nevevî'nin *Minhâcû't-tâlibîn*'ine birer şerh yazmaları ve bu şerhlerin bundan sonraki dönemde Şâfîî çevrelerinin temel referans kaynağı haline gelmesidir. İbn Hacer *Tuhfetu'l-muhtâc*, Remlî *Nihâyetü'l-muhtâc* ve Şîrbînî *Muğnî'l-muhtâc*'i kaleme almış, şeyhayndan sonra kendi zamanlarına kadar gelen mezhep birikimini derleyip ayıklamaya tâbi tutmuş ve şeyhaynın mirasına eklemişlerdir.

3. Hâşiyeler Dönemi. Osmanlı devri Şâfîî fakihleri *Minhâcû't-tâlibîn*'in meşhur üç şârihini öne çıkarmıştır. Hayatının önem-

li bir kısmını Hicaz'da geçiren İbn Hacer ilim ve amel açısından daha yetkin olduğu düşünüldüğünden belli bölgeler onun otoritesini esas almış, Mısır bölgesi Şâfiîler'i ise daha çok Remlî'yi tercih etmiştir. Çok geçmeden İbn Hacer ile Remlî birbirine denk iki otorite sayılmış ve şeyhainin birleştiği görüldüğü gibi bu iki şârihin birleştiği hususlar itiraz edilemeyen konular arasına girmiştir. Sonraki dönemde telif faaliyetleri adı geçen üç müellife ait eserler üzerine önce hâşiyeler, ardından takrirler yazılması şeklinde gelişmiştir. Osmanlılar'ın Mısır'ı fethinden itibaren başlayan hâşiye ve takrir geleneği giderek zayıflasa da bu çerçevedeki literatür XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Mısır'da Memlûkler döneminde dört Sûnnî mezhebe eşit düzeyde geçerlilik sağlanmış olmakla birlikte Şâfiî mezhebi ayrıcalıklı konumunu Yavuz Sultan Selim'in burayı zaptetmesine kadar sürdürmüştür. Osmanlı devrinde siyasî ve idarî açıdan Hanefî mezhebi imtiyazlı hale getirilmiş olsa da Şâfiî mezhebi toplum nezdindeki hâkim konumunu devam ettirmiştir. Bu konum giderek zayıflamakla birlikte günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı döneminde Hanefî mezhebi resmî mezhep olmasına rağmen Şâfiî mezhebi geleneksel ilmi faaliyetlerini Mısır, Şam, Irak, Hicaz ve Yemen'de güçlü bir şekilde sürdürmüş, diğer bölgelerdeki Şâfiîler, özellikle çoğunluğu bu mezhep mensubu olan Endonezya ve Malezya müslümanları adı geçen merkezlerdeki ilmi birikimden faydalanmışlardır.

Günümüzde dünyadaki Sûnnî müslüman nüfusun büyük çoğunluğunu Hanefî ve Şâfiîler oluşturur. En yoğun Şâfiî nüfusu Endonezya ve Malezya'da bulunmaktadır. Ayrıca Kafkaslar'dan başlayarak güneye doğru Azerbaycan, Türkiye'nin doğu kesimleri ile (özellikle Elazığ, Bingöl, Van, Bitlis, Muş, Ağrı, Hakkâri, Diyarbakır illeri) İran'ın batı kesimleri, Kuzey Irak ve Suriye üzerinden Ürdün'e kadar çizilecek koridorda ve Yemen'in özellikle Hadramut bölgesinde yoğun bir Şâfiî nüfusu mevcuttur. Mısır ve diğer bazı Doğu ve Orta Afrika ülkeleri yanında Batı ülkelerinde yaşayan müslümanlar arasında önemli oranda Şâfiî mezhebi mensuplarının varlığından söz edilebilir.

II. USULÜ

Şahit olduğu ilmi karmaşa kendisini dinin yorum yoluyla tahrife uğraması endişesine sevkettiğinden Şâfiî, ictihad için bir meşruiyet şeması işlevi görecek ve di-

nî mesâilî objektif kriterler çerçevesinde ele alma imkânı verecek bir metodoloji geliştirmeye çalışmıştır. Gerek günümüze kadar gelmiş ilk usûl-i fıkıh eseri olan *er-Risâle*'si gerekse bu eksenindeki diğer eserleri bir anlamda usule ait gündemin tesbitini hedefleyen bir içeriğe sahiptir. Sonraki süreç burada dökümü yapılan haber-i vâhid, sahâbî kavli, icmâ, amel-i ehl-i Medîne, kıyas, istihsan, nâsih-mensuh, umum-husus, emir-nehiy gibi usule ait konuların ayrı ayrı işlenmesi istikametinde seyretmiştir. Nitekim İsâ b. Ebân'ın Hanefîler adına ele aldığı haber teorisinin odağında haber-i vâhid bulunmaktaydı. Şâfiî'nin ve-fatından sonra başta onun bir müntesibi olarak ortaya çıkıp ardından başka bir yol geliştiren Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî'nin kıyasa karşı başlattığı mücadele, III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren ibtâlû'l-kıyâs ve isbâtû'l-kıyâs ekseninde bir reddiye literatürü oluşturmuştur. Münferit usul konuları etrafında cereyan eden tartışmalara ve ilmi faaliyetlere mantık, kelâm ve dil alanındaki birikimin sonuçları da eklenince klasik usul telifatı ortaya çıkmaya başlamıştır. Kelâma mesafeli duran Şâfiî'nin usul yönü, talebeleri arasından daha çok kelâma eğilimli Kerâbisî ile Müzenî'nin dikkatini çekmiş olmasına rağmen onlar hocalarına ait usul birikimiyle yetinmiş görünmektedir. Mihne sonrasında Mu'tezile kamuoyunda ortaya çıkan infialin tesiriyle Şâfiî kendi anlayışını gözden geçirme ihtiyacı duymuş, bu arada Mu'tezile'nin kelâm alanındaki tekeli kırılmış ve râkip anlayışlar oluşmaya başlamış, bu da o güne kadar kelâma mesafeli duran çevrelerin kelâma ilgi duymasını etkilemiştir. Bu bağlamda Şâfiî çevrelerinin kelâma karşı geleneksel soğukluğu İbn Süreyc ile nihayet bulmuş, onun bu alandaki başarısı pek çok Şâfiî fakihinin kelâmla ilgilenmesine yol açmıştır. Özellikle Eş'arî'nin Mu'tezile'ye karşı alternatif bir kelâm sistemi ortaya koyması Şâfiî çevrelerinde bu ilgiyi daha da arttırmış, Eş'arî kelâmını benimseyen Şâfiî ve Mâlikî fakihleri usul konularını bu anlayışla işlemiştir. Amelde Şâfiî olan ve Mu'tezile'nin en önemli teorisini sayılan Kâdî Abdülcebâr ile öğrencisi Ebû'l-Hüseyn el-Basrî ve Mâlikî-Eş'arî kelâmcısı Bâkîllânî kelâm ekseninde usûl-i fıkıh kitapları kaleme alan iki müelliflerdir. "Tarîkatü'l-mütekellimîn" adı verilen bu çizgide eser verenler arasında Şâfiî usulcileri üstünlüğü ellerinde tutmuşlardır. Hüsün ve kubhün eşyanın kendisine ait nitelikler sayılmayıp bunlara ilişkin emir ve nehyeye bağlı olduğu ilkesinin benimsendi-

ği Şâfiî usulünde (Cüveynî, I, 79-84) şer'î deliller kitap, sünnet, icmâ, kıyas ve istisnâ ana başlıkları altında işlenmiştir.

A) Kitap ve Sünnet. Dinî hükümlerin temel kaynağı olan Kur'an'ın tamamı ve Sünnet'in önemli bir kısmı lafız biçiminde olduğundan bunların barındırdığı hükümleri açığa çıkarmak maksadıyla çok yönlü dil çözümlemelerine gidilmiştir. Emir ve nehiy kiplerinden hareketle beşli bir teklif hüküm sistemi geliştirilmiş, vaz'î hükümlerle bağlantılı olarak sahih-bâtıl şeklinde ikili bir müeyyide benimsenmiş, fâsid ise bâtil ile eş anlamlı sayılmıştır. Kapsam yönünden naslar âm-hâs, içlem yönünden mutlak-mukayyet ayırımına tâbi tutulmuş; tahsis, takyid ve tefsirde Kur'an ve Sünnet naslarını bir bütün halinde, nesihte ise her bir kaynağı kendi içinde ele alma anlayışı benimsenmiştir. Naslar açıklık ve kapallık yönünden zâhir, müevvel, mücmel ve mübeyyen şeklinde gruplandırılmıştır. Lafzın mantuku yanında mefhumuna hem muvafaka hem muhalefe biçimine işlerlik kazandırılmıştır. Nasların mefhum boyutuna geçildiğinde karîne kavramı özel bir önem kazanmaktadır; lafız kapsamında yer alamadığı için fiilî ve takrirî sünnet bu çerçevede ele alınmıştır. Şâfiî'nin haberü'l-âmmeye tabiri mütevâtir, haberü'l-hâssa tabiri haber-i vâhid olarak sünnet malzemesi rivayet açısından ikili bir tasnife tâbi tutulmuştur. Haber-i vâhid, rivayet zincirini oluşturan halkalardan herhangi birinde râvi sayısı birde kalmışsa garîb, ikide kalmışsa azîz, üçte kalmışsa müsteftiz adıyla anılır. Her halkadaki râvi sayısı dörde çıktığında haber âhâd olmaktan çıkıp mütevâtir hale gelir. Şâfiîler bu noktada ehl-i hadîsin yaklaşımını benimsemekle birlikte mütevâtir konusunda farklı görüş ileri sürenler de vardır. Bağlayıcılık açısından hadisler için ittisâl şartını yeterli bulan Şâfiîler senedde inkâtâ bulunmaması kaydıyla râvinin tek olmasını amel için bir engel saymaz. Şâfiî bu tür haberlerle amel etmek için ilâve şartlar ileri sürülmesine şiddetle karşı çıktığından Hanefî ve Mâlikî çevrelerinin bu yönde geliştirdiği formüller mezhep imamından beri eleştiri konusu yapılmıştır. Buna bağlı olarak kesin bilgi sağlamaması gerekçesiyle haber-i vâhidle haram ve vâcibin sabit olmayacağı yaklaşımı eleştirilmiş, hükme delâlet noktasında zannîlik bulunmaması kaydıyla bu tür hükümlerin haber-i vâhide dayandırılabilceği ilkesi benimsenmiştir.

B) İcmâ ve Sahâbî Kavli. Kendi döneminde gerek Irak gerekse Medine çevresinin icmâ oluştuğunu iddia ettiği husus-

larda gerçek anlamda icmâin bulunmadığı kanaatine vardığı için gerçekleştiği ileri sürülebilecek icmâin ancak temel dinî hükümlerde söz konusu edilebileceğini belirtir. Şâfiî, Hanefî çevresinin süküti icmâ ve İmam Mâlik'in amel-i ehl-i Medîne kavramlarıyla ifade ettikleri durumların icmâ olmadığına ve bunların haber-i vâhidleri devre dışı bırakma aracı olarak kullanılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Şâfiî, bu çevrelerin icmâ diye niteledikleri hususlarda esasen icmâ düzeyine kavuşmamış sahâbe veya tâbiin ictihadlarının bulunduğunu belirtmiş ve hadislerin bertaraf edilmesine yol açmaması şartıyla bu görüşleri yerine göre kendisi de delil kabul etmiştir. Ona göre yaygınlık kazanmamış sahâbe sözü muhalifinin olup olmadığı bilinmiyor diye icmâ sayılmaz. Böyle bir söz Şâfiî'nin kadîm görüşlerinde hüccet sayılmış ve kıyasa tercih edilmişken cedid görüşlerinde delil kabul edilmemiştir (Şîrâzî, *Lüma*⁶, s. 94).

C) Kıyas. Fürû meselelerinde kıyası geniş biçimde kullanmış olan Şâfiî bu kavramın teorik boyutunu aynı düzeyde işlememiş, dönemin ihtiyaçları gereği *er-Risâle*'de yoğunluğu sünnet konusuna verdiği bu hususu özet halinde ve kıyas-istihsan karşıtlığı ekseninde ele almıştır. Şâfiî sonrasında aynı çizgi içinden yetişen Dâvûd ez-Zâhirî'nin kıyasa karşı cephe alması Şâfiî çevrelerini tedirgin etmiş ve kıyası savunma telâşına düşürmüştür. Bu arada Hanefîler'in istihsanı belli bir disipline kavuşturmasıyla istihsanı karşı yumuşama eğilimine girilmesi kıyas konusunun daha bağımsız biçimde işlenmesine zemin hazırlamış, özellikle Gazzâlî, diğer usul konuları gibi kıyası daha rafine hale getiren dikkate değer bir faaliyet gerçekleştirmiştir. Usul konularında hocası Cüveynî'den farklı olarak kelâmdan ziyade Grek mantığına dayanan Gazzâlî, akıl yürütme biçimi olarak analoji formundaki usulî kıyasın bilgi değeri açısından zannîlik ifade ettiğini, bunların mantıkî kıyas formuna dönüştürülmesi halinde kesinlik ifade edecek duruma geleceğini belirtip kıyasa dair incelemelerinde bir dönüştürme girişiminde bulunmuştur. Fehve'l-hitâb (evleviyet) yoluyla hüküm elde edilmesinin kıyas veya mefhumun delâleti sayılması gibi görüş ayrılıkları lafzî iken istidlâl yoluyla illetî belirlenen kıyas türlerindeki ihtilâf esasa ilişkindir. Mesâlih-i mürselenin kriter alınması hususunda Şâfiîler, Mâlikîler kadar esnek ve rahat davranmaz. Şâfiîler'e göre kıyas her alanda işletilebilecek bir yöntemdir. Sadece tecrübe ile veya yapısı gereği

bazı konular kıyasa elverişli olmayabilir. Meselâ hayız, nifas, hamilelik gibi hususlarda asgari ve âzami sürelerin belirlenmesinde kıyas yürümez. Yine ancak nakil yoluyla bilinebilecek hususlara ait bilgi de kıyas yoluyla elde edilemez (*a.g.e.*, s. 98).

D) İstishâb. Zâhirîler'de naslar dışında sadece sahâbe icmâi kabul edilip kıyas reddedildiği için istishâbın payına oldukça geniş bir alan kalmasına mukabil Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîler'de dört asıldan sonra gelen istihsan, istislâh, sedd-i zerâi', örf, amel-i ehl-i Medîne gibi tâli delillerle de pek çok meselenin hükme bağlanabilmesi bu mezheplerde istishâba duyulan ihtiyacı nisbeten azaltmıştır. Şâfiîler ise icmâi sahâbe nesliyle sınırlı görmedikleri gibi kıyası da kabul ettiklerinden onlarda istishâba bırakılacak alan Zâhirîler'e nisbetle daha dardır; buna karşılık üç mezhep, istishâba daha geniş yer ayırmak ve oluşan sıkışıklığı belli oranda istishâb ile aşmak durumunda kalmıştır. Fakat bu konuda da Şâfiîler ihtiyatlı hareket etmekte, peygamberlik geldikten sonra eşyada yasaklığın veya ibâhanın ilke sayılması yönündeki yaklaşımları mutlak şekilde benimsemeyip zararlı konularda birinci, yararlı konularda ise ikinci yaklaşımın esas alınması görüşüne katılmaktadır.

Mezhebin Bazı Fürû Hükümleri. Başta Fâtiha olmak üzere bütün sürelerin başındaki besmele o sürenin bir âyeti sayıldığı, Fâtiha da namazın rûknü olduğu için besmelenin terki namazı geçersiz kılar. Cemaatle kılınan namazlarda cemaat de besmele ile birlikte Fâtiha'yı okumakla mükelleftir, zira herkes kendi fiilinden sorumludur. Cehri kılınan namazlarda imam Fâtiha'yı okurken cemaat onu dinler, imam süre okumaya geçince cemaat Fâtiha'yı okumaya çalışır. Abdestte niyet farzdır. Islak elle saçın birkaç teline dokunmakla da başa mesh gerçekleşmiş olur. İhramdan çıkmak için dört saç telinin kesilmesi yeterlidir. Kendisiyle evlenilmesi dinen yasaklanmış belli derecedeki hısımlardan (mahrem) olmayan kadına dokunmakla abdest bozulur. Boşaltım kanalları dışında bir yerden kan akmasıyla ve kusmakla abdest bozulmaz. Seferiliğin müddeti üç gündür. Yolculukta namazlar tam veya kısa kılınabilir. Yolculukta öğle ile ikinci ve akşamla yatsı ilkinin veya ikincisinin vaktinde birleştirilerek kılınabilir. Vitir namazı vacip değil sünnettir; ayrı ayrı olmak üzere önce iki, sonra bir rek'at kılınır. Öğle, ikinci ve yatsının ilk sünnetleri dışındaki sünnetler dört rek'at olarak kılınmaz. Teravih dahil bütün nâfile namazlar iki rek'at halinde ki-

linir. Doğrudan vakit namazına durulmadığı takdirde tahiyetü'l-mescid kılınarak oturulur ve günün hiçbir vakti bu namaza engel teşkil etmez. Sabah namazında farzın ikinci rek'atında rûkûdan sonra ve sedceden önce Kunut duası okunur. Zekât mala bağlı bir mükellefiyet sayıldığı için küçüğün ve akıl hastasının nisaba ulaşan malı zekâta tâbidir. Kadınların süs olarak kullandıkları altın, nisabı aşsa bile zekâta tâbi değildir. Kefâret, orucun sadece cinsel ilişki yoluyla bozulması durumunda gerekir, kasten yeme içme yoluyla orucu bozmak günah olmakla birlikte sadece kazâyı gerektirir. Hayız müddeti en az bir gün bir gece, en çok on beş gündür. Kurban gücü yeten için mükked sünnet olup ev halkından yükümlü bir kişinin kesmesiyle bu sünnet yerine getirilmiş olur. Fıtır sadakası ve ticaret malları dışındaki zekâta tâbi malların zekâtı aynı olarak ödenir. Bâkire kız kendi nikâh akdinde taraf sıfatıyla irade beyanında bulunamaz, velisinin beyanı geçerlidir. Rehin akdinin meydana gelmesi için merhunun kabzı şart değildir; mürtehinin ihmali ve kusuru olmadan telif olan merhun emanet hükümlerine tâbidir, mevcut borca mahsup edilmez.

III. GENEL KARAKTERİSTİĞİ

A) İctihad Mertebeleri. Nevevî, hocası İbnü's-Salâh'ın ictihad mertebeleri tasnifini esas alarak fakihleri bağımsız ictihad ehliyetine sahip olanlar (müstakil müctehid) ve bu düzeyde olmayanlar (müntesip müctehid / müftü) şeklinde iki gruba ayırmış, ikinci gruba girenleri de mutlak müntesip müctehid, ashâbü'l-vücûh (ashâbü't-tahrîc), ashâbü't-tercîh ve mezhebin müftâ bih görüşünü bilenler şeklinde dört mertebe halinde sıralamıştır (*el-Mecmû*⁶, I, 96-102; ayrıca bk. *ASHÂBÜ'L-VÜCÛH; İCTİHAD*).

B) Fetva Usulü. Râfiî ve Nevevî (şeyhyan) öncesi kitaplarda bulunan bir görüş mezhebin râcih görüşü olduğu anlaşılmadıkça dikkate alınmaz. Şeyhyanın temas ettiği görüşlerden ikisinin ittifak ettiği en muteamet görüştür. İhtilâfa düştükleri durumlarda aralarında bir tercih yapma imkânı yoksa mutemet olan Nevevî'nin görüşüdür. Nevevî'nin eserleri arasında da bir hiyerarşi olduğu kabul edilir ve sıralama şu şekilde yapılır: *et-Taḥkîk*, *el-Mecmû*⁶, *et-Tenkih*, *Ravzatü't-tâlibin*, *Minhâcü't-tâlibin*, *Şerhu Müslim*, *Taḥṣîhu't-Tenbîh*, *en-Nûket* (Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, s. 86; Muhammed el-Kürdî, *el-Fevâ'idü'l-medeniyye*, s. 33; Sekkâf, s. 37). Nevevî'nin herhangi bir tercih yapmadığı durumlarda ehl-i tercîh düzeyinde olan müftü mezhep ileri gelenlerinin mutemet

gördükleri râcih görüşle fetva verir. Onların zayıf buldukları bir görüşle kendisi râcih bulsa bile fetva veremez. Çünkü ona kendisinin değil mezhebin râcih görüşü sorulmaktadır. Ancak müftü râcih zannedilen görüşün zayıf olduğuna dikkat çekmişse onun görüşü taklit edilebilir. Müftü ehl-i tercihten değilse bu durumda ihtilâfa düşülmüştür. Mısır yöresi Şâfiî ulemâsı veya bunların çoğunluğu Şemseddin er-Remlî'nin eserlerinde ve özellikle *Nihâyetü'l-muhtâc*'inde ifade ettiği görüşlere güvenir. Çünkü bu eser 400 kadar âlim huzurunda müellifine sonuna kadar okunmuş, âlimler eseri bu arada tenkit ve tashih etmiş, dolayısıyla eser sıhhat yönünden tevâtür derecesine ulaşmıştır. Öte yandan Hadramut, Şam, Dağıstan Şâfiî ulemâsı ve Kürt âlimleri ile Yemen ve Hicaz ulemâsının çoğunluğu İbn Hacer el-Heytemî'nin eserlerinde yer alan görüşleri mutemet sayar (Sekkâf, s. 36-37). Bu eserler sırasıyla şunlardır: *Tuḥfetü'l-muhtâc*, *Fethu'l-cevâd*, *el-İmdâd fî şerḥi'l-İrşâd*, *Fetâvâ Şerḥu'l-'Ubâd* (Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfîf, s. 86). Daha sonra mezhep içinde Remlî ve İbn Hacer arasında bir ayırım yapılmamasına gayret edilmiş, dolayısıyla *Nihâye* ve *Tuḥfe*'ye aykırı hüküm verilemeyeceği benimsenmiştir. Bu iki eserin temas etmediği hususlarda sırasıyla şu eserlerdeki görüşlerle amel edilebileceği gibi fetva ve kazâî hüküm verilebileceği ilkesi kabul edilmiştir: *Şerḥu'l-Behce* ve *Menhecü't-tullâb* (Zekeriyyâ el-Ensârî), *Muḡni'l-muhtâc* (Hatîb eş-Şirbînî), *Hâşiyetü'z-Ziyâdî*, *Hâşiyetü İbn Kâsım*, *Hâşiyetü 'Umeire*, *Hâşiyetü's-Sebramellisî*, *Hâşiyetü'l-Halebî*, *Hâşiyetü's-Sevberî*, *Hâşiyetü'l-'Anânî* (Muhammed el-Kürdî, *el-Fevâ'idü'l-medeniyye*, s. 42-45; Sekkâf, s. 35-38).

C) **Mezhep Terimleri.** Şâfiî mezhebi literatüründe yaygın biçimde kullanılan belli başlı terimler ve anlamları şunlardır: 1. İmam. Çoğunlukla Şâfiî'yi, bazı durumlarda ise İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'yi ifade eder. 2. Kavl (çoğulu akvâl). Şâfiî'nin görüşü demektir. Kavl-i kadîm Şâfiî'nin Irak dönemine ait, kavl-i cedîd ise Mısır'a gittikten sonraki görüşünü ifade eder. Şâfiî'nin çoğu zaman bir meselede, hatta kadîm veya cedîd grubu içinde bile birden fazla kavli bulunabilir ve bazan bunlar arasında tercih imkânı olmayabilir. Şâfiî'nin, hakkında hem kadîm hem cedîd kavli bulunan meselelerde cedîd çerçevesindeki görüşü geçerli sayılır. Ancak bazı fakihler yirmi kadar meselede kadîm görüşle fetva verileceğini belirtmiştir. Sonraki fakih-

lerden biri tarafından zikredilen on dört meselenin dökümünü verip bunlar üzerinde fikir birliği bulunmadığını kaydeden Nevevî ayrıca başka örnekler göstererek kadîm görüşe göre fetva verilen meselelerin bunlarla sınırlandırılmasının isabetli olmadığına dikkat çekerek (*el-Mecmû'*, "Mukaddime", I, 140-141). İbnü's-Salâh'a göre Şâfiî'nin cedîd görüşü bulunan durumlarda artık kadîm görüş ona nisbet edilemez ve buna göre verilen fetvanın Şâfiî dışında bir müctehidden alınmış olanından farkı yoktur. İctihad ehliyetine sahip kişinin bununla amel etmesinde sakınca bulunmamasıyla beraber bu mertebeye değilse onun bu yaklaşımı mezhebe mal edilemez. Buna göre tahrîce ehlil olmayanın cedîde göre amel etmesi ve fetva vermesi gerekir (*a.g.e.*, I, 142). Mezhep-i cedîd râvilerinden Büveytî, Rebî b. Süleyman el-Murâdî ve Müzenî'nin rivayet ettiği kaviller Rebî el-Cîzî ve Harnele b. Yahyâ'nın aktardığı kavillere tercih edilir (*a.g.e.*, I, 144). İki kavi- den biri diğer mezhep imamlarının, meselâ Ebû Hanîfe'nin ictihadına muvafık, diğer kavi muhalif ise bu durumda Ebû Hâmid el-İsferâyînî muhalif olan, Kaffâl el-Mervezî muvafık olan kavlin tercih edileceğini savunmuştur; Kaffâl'in yaklaşımı mezhep içinde daha isabetli bulunmuştur (*a.g.e.*, I, 144). 3. Nas. Usul eserlerinde Kur'an ve Sünnet ibarelerini, fûrû eserlerinde bağlamdan aksi anlaşmadıkça Şâfiî'nin ibarelerini ifade eder. 4. Ashap. Yalın halde veya "ashâbünâ" şeklinde kullanıldığında mezhebe mensup bütün fukahâ, "ashâbü's-Şâfiî", ashâbü Ebî İshak el-Mervezî" gibi bir şahsa izâfe edilerek kullanıldığında bununla o şahsın ileri gelen talebeleri kastedilir. Vücûh veya tercih kelimeleriyle birlikte kullanılırsa mün-tesip müctehidin mezhep içindeki mertebesini gösterir. Ashâbü'l-hadîs gibi bir kavramla tamlama oluşturulursa o kavramla ifade edilen alanın âlimleri veya o anlayışın taraftarları kastedilmiş olur. Son anlamdaki ashap yerine ehl kelimesi dönüşümlü olarak kullanılabilir. Ehlü'l-fikh, ehlü'l-ilm, ehlü'l-kelâm gibi kullanımlarda ehl kelimesi çoğunlukla bir alanın erbabını ifade eder. Ashap kelimesinin tekli olan sâhip ise izâfe edildiği kavrama göre yeni anlamlar kazanabilir. Meselâ sâhibü'l-mezhep ile genel anlamda mezhep kurucusu, özel anlamda İmam Şâfiî kastedilir. Sâhibü'l-Baḥr, sâhibü'n-Nihâye, sâhibü'l-Mühezzeb gibi bir esere izâfe edilerek kullanıldığında o eserin müellifi anlamına gelir. 5. Tahrîc. "Mezhep imamı-

nın usulü çerçevesinde onun temas etmediği bir meseleyi hükme bağlamak" demektir. Tahrîc mezhep imamı dışındaki müctehidlere ait bir faaliyettir. Mezhep içinde bu düzeye gelmiş olan müctehidlere "ashâbü't-tahrîc" veya "ashâbü'l-vücûh" denir. İkinci terimin Şâfiî mezhebindeki kullanımı daha yaygındır. Tahrîc ürünü görüşlere vecih, mezhep imamının ictihadlarına ise kavl denilerek birbirinden ayrıtılmıştır. 6. Vecih (çoğulu vücûh). Mezhep mensubu müctehidlerin Şâfiî'nin usulüne uygun biçimde ürettikleri ictihad ve tahrîcleri ifade eder. 7. Azhar-zâhir. Güçlü delile dayanan iki veya daha fazla kavilden daha güçlü olduğuna kanaat getirilene azhar, diğerine zâhir denir. İki kavi arasındaki ihtilâfın güçlü olmaması durumunda tercihe şayan kavle meşhur, diğerine garîb adı verilir. 8. Esah-sahih. Güçlü delile dayanan iki veya daha fazla vecihten daha güçlü olduğuna kanaat getirilene esah, diğerine sahih denir. Son iki terim için yapılan açıklamalar Nevevî'nin kullanımına göredir. Gerek azhar gerekse esah terimlerini iki veya daha fazla kavi yanında vecih veya tarikten daha güçlü olanını belirtmek için kullanan fakihler de vardır (M. Sümevî Seyyid Abdurrahman er-Rüstâkî, s. 125-134). 9. Muhtar. Nevevî *Ravzatü't-tâlibîn*'de bu terimle mezhepte esah olan görüşü ifade eder (Sekkâf, s. 43). 10. Evceh. İbn Hacer el-Heytemî "ale'l-evceh" ile iki veya daha fazla vecihten esah olanı kasteder. 11. Meşihat. "Mezhebi bir beldede en üst düzeyde temsil etme yetkisi" anlamına gelir. 12. Tarik (çoğulu turuk). Şâfiî fukahâsının mezhep aktarımındaki ihtilâflarını ifade eder. Meselâ biri, "Bu meselede iki kavi veya iki vecih vardır" derken diğeri aynı meselede, "Tek kavi veya tek vecih vardır"; biri, "Bu meselede tafsil vardır" derken diğeri, "Bu meselede mutlak hilâf vardır" dediğinde birbiriyle uyumsuz iki aktarım olduğundan o meselede iki tarik ortaya çıkar. Tarikle vecih terimlerinin bazan birbirinin yerine kullanıldığına rastlanır. Meselâ Ebû İshak eş-Şirâzî *el-Mühezzeb* adlı eserinde bu tarzda kullanmıştır. Vecih ve tarik terimlerinin ortak yanı her ikisinin de müntesip fakihlere ait ifadeler olmasıdır (Nevevî, *el-Mecmû'*, "Mukaddime", I, 139-140). 13. Mezhep. "el-Mezhep" denildiğinde bir meselede mezhep çapında üzerinde karar kılınan ve mezhebi temsil eden görüş kastedilir. Fakat Nevevî bu tür ifadeleri ihtiyatla yaklaşılmasını önermiştir; zira mezhep literatürü içinde ihtilâf olduk-

ça ileri boyutlardadır ve herhangi bir müellifin, “Mezhep görüşü budur” sözü mezhebin meşhur eserlerinin çoğu araştırılmadan gerçeği yansıtmayabilir. 14. Mu'temed. İbn Hacer “ale'l-mu'temed” ile iki veya daha fazla kavilden azhar olanını kasteder (Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî, s. 93). İbn Hacer ve diğer müteahhirin fukahası mezhep içinde şöyle bir ortak kanaatin oluştuğunu belirtmiştir: Râfiî ve Nevevî öncesi eserlerdeki bir görüş, yeterince araştırılıp mezhebin râcih görüşü olduğu iyice anlaşılmadan dikkate alınmaz. Bu hüküm, adı geçen iki zatın veya birinin temas etmediği bir görüş hakkında söz konusudur. İkisinin de temas edip birleştiği görüş mutemet görüşü temsil eder. İkisinin ihtilâfa düştüğü bir mesele ise ve tercihi gerektiren delilleri olup bunlar eşit değerde ise Nevevî'nin yaklaşımı mutemet sayılır. Birinin tercihi gerektiren delili olup diğerinin yoksa delili olanın yaklaşımı benimsenir (Sekkâf, s. 36-37). 15. Râcih. Birbiriyle çatışan iki veya daha fazla görüşten ağır basanını ifade eder. Râcihin karşısında yer alan görüş ise mercûh adını alır. Belli bir araştırma yaparak mevcut kavillerden râcih olanını tesbit etmeye de tercih denir. 16. Tercih. Birbiriyle çatışan kavi, vecih, tarik veya rivayetleri belli esaslar çerçevesinde inceleyip tercihe şayan olanını tesbit etmek demektir. 17. Müttekaddimîn-müteahhirîn. Mezhep içinde bu ayırım açık değilse de mezhep imamından ashâb-ı tahrîc sayılanların dahil olduğu döneme müttekaddimîn, ashâb-ı tahrîcden sonrasına da müteahhirîn denilebilir. Bir başka açıdan şeyhayn öncesi müttekaddimîn, sonrası müteahhirîn olarak nitelenebilir. 18. Kâdî. Tekil olarak kullanıldığında Kadî Hüseyin diye tanınan Ebû Ali el-Merverrûzî, kâdiyeyn şeklinde ikil olarak kullanıldığında Abdülvâhid b. İsmâil er-Rûyânî ve Mâveridî kastedilir. 19. Şeyh. Mezhep içinde mutlak olarak geçen şeyhten maksat Nevevî'dir. Şeyhân / şeyhayn ile Râfiî ve Nevevî (Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî, s. 92), şüyûh ile de Râfiî, Nevevî ve Sübkî kastedilir (Sekkâf, s. 41). Celâleddin el-Mahallî ve Hatîb eş-Şirbînî “şeyhunâ”, Cemâl er-Remlî “eş-şeyh” ile Zekeriyâ el-Ensârî'yi, Hatîb eş-Şirbînî “şeyhî” ile Şehâbeddin er-Remlî'yi kasteder. Şeyh genelde “hoca” anlamına geldiği için her müellif kendi hocaları için bu terimi kullanabilir. Meselâ Ebû İshak eş-Şirâzî, tabakat eserinde fakihleri tanıtırken hocalarına sıra geldiğinde mutlaka “eş-şeyh” ve “şeyhunâ”

kelimesini kullanır. 20. Şârih. Nekre olarak kullanıldığında şârihlerden biri, mâri-fe olarak veya “eş-şârihu'l-muhakkik” şeklinde kullanıldığında *Minhâc* şârihi Celâleddin el-Mahallî kastedilir. Fakat *Şerhu'l-İrşâd*'da “eş-şârih” biçiminde kullanılmışsa bununla Cevcerî kastedilmiş olur (a.g.e., s. 41).

IV. LİTERATÜR

A) Temel Metinler. Şâfiî kendi fikhını bizzat telif ve öğrencilerine imlâ etmiş bir müctehiddir. Kadîm görüşlerini terkettiği için bazı talebelerince rivayet edilen bu dönem fikhı mezhep çevrelerinde fazla iltifat görmemiş, bu fikhî mirasın oldukça az bir kısmı çeşitli eserlerde günümüze intikal etmiştir. Mezhebe asıl kaynak teşkil eden cedid görüşleri ise yakın öğrencileri tarafından hassasiyetle korunduğu için bir bütün halinde zamanımıza ulaşmıştır. Şâfiî'nin önceleri *el-Mebsûṭ*, daha sonra *el-Üm* diye bilinen eseri mezhebin ana metnini teşkil eder. Rebî' b. Süleyman el-Murâdî tarafından rivayet edilen bu esere Şâfiî'nin öğrencilerine imlâ ettiği, fakat günümüze kadar gelmeyen *el-Emâlî*'yi de eklemek mümkündür. Şâfiî, özellikle son dönem fikhını oldukça hummalı bir şekilde ortaya koyduğundan bunları tam olarak ele alıp gözden geçirmeye fırsat bulamadığı izlenimi oluşmaktadır. Dönemin ucu açık telif mantığı da bunu zorunlu kılmaktaydı. Şâfiî kendini fikrî gelişime sürekli açık tuttuğu için görüşlerine hiçbir zaman nihai noktayı koyduğunu belirtmemiştir. Ayrıca devrin baskın karakteri ictihad olduğundan hocalarından bu yaklaşımı edinen öğrencileri bu çizgiyi sürekli geliştirmeye açık görmüş ve yer geldiğinde bizzat ictihad yapmaktan çekinmemiştir. Bu özgüvenle Büveytî *el-Muhtaşar*'ı telif etmiştir. Günümüze ulaşan bu eserin (yazmaları için bk. BÜVEYTÎ) yapısı incelendiğinde öğretim için bir el kitabı işlevi görmesi maksadıyla yazıldığı kanaati uyandırmaktadır. Asıl kalıcı ve köklü katkısı Müzenî gerçekleştirmiş, Şâfiî'ye ait ulaşabildiği bütün birikimi dikkate alarak bunları sistematik bir bütünlüğe kavuşturmak amacıyla uzun bir ayıklama işlemine tâbi tutmuştur. Bu süreçte önce “kebîr” diye nitelediği geniş bir muhtasar, ardından bunu daha da rafine hale getirip nisbeten kısa bir muhtasar oluşturmuştur. Birincisinin klasik literatürde bahsedilmekle birlikte sonraki dönemlerde bu esere dair bilgilere pek rastlanmamaktadır. Fakat ikinci muhtasar günümüze ulaşmış, kendi zamanına kadarki birikimi başarıyla özetle-

diği için daha fonksiyonel hale gelmiş ve mezhep çevrelerinde sonraki telifatın çekirdeğini meydana getirmiştir. Müzenî'nin ulaşabildiği bütün birikime dayanıp giriştiği bu ayıklama ve ihtisar sürecinde yer yer bazı tasarruflarda bulunması sebebiyle ham durumda olan mevcut *el-Üm*'deki bazı ifadeler karşısında zâhiri birtakım uyumsuzlukların ortaya çıkması mezhebin teşekkül devrinde Müzenî'ye karşı tereddütlere yol açmıştır. Bu zâhirî farklılıkları, dolayısıyla Müzenî'ye yönelik tereddütleri gideren İbn Süreyc olmuştur. Ancak İbn Süreyc'den günümüze kadar herhangi bir eser gelmediği için Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ı iki asır boyunca merkezî metin olma özelliğini büyük oranda korumuştur. İki asırlık dönem içinde üretilen literatür ya *el-Muhtaşar*'ın şerhleri ya da onun ta'likleri şeklinde olmuştur. Bu ara döneme ait literatürden zamanımıza olduğu gibi ulaşan eser yok denecek kadar azdır, fakat bu birikime sonraki dönemle ilgili eserler üzerinden sınırlı da olsa ulaşmak mümkündür. Nitekim Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ının başarılı bir şerh sayılan ve mezhep fikhının erken dönem gelişim tarihini araştırmak isteyenler için zengin bir kaynak teşkil eden Mâveridî'nin *el-Hâvi'l-kebir*'i bu döneme ışık tutacak niteliktedir.

Şâfiî fikhının gelişim sürecinde eğitim ihtiyacını karşılamaya yönelik metinler de üretilmiştir. İbnü'l-Mehâmilî'nin (ö. 415/1024) *el-Lübâb*'ı, Mâveridî'nin *el-İknâ'ı*, Ebû'l-Kâsım el-Fürânî'nin *el-İbâne*'si bu çerçevede değerlendirilebilir. Ebû İshak eş-Şirâzî'nin *et-Tenbîh* ve *el-Mühezzeb* adlı eserleri öncekileri bastırmış ve öğrencilerin en çok ezberledikleri metinler arasına girmiştir. Ancak bunlar daha çok mezhebin Irak çizgisine ait birikimi yansıtmaktadır. Horasan muhitinde yetişmiş olmakla birlikte Irak birikiminden haberdar olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Mekke'de mücâvir olduğu dönemde mezhebe ait iki çizginin birikimini dikkate alıp *Nihâyetü'l-maḥlab fi dirâyeti'l-mezhebe* adlı eserini yazmış ve bu eser sonraki sürecin gelişiminde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Nitekim İbn Hacer el-Heytemî, neredeyse bütün Şâfiî fukahasının bu eserde bir şekilde uğraştığı tesbitini yapmaktadır (a.g.e., s. 36). İlk defa Gazzâlî eseri kademeli bir ihtisara tâbi tutarak *el-Basîṭ*, *el-Vasîṭ* ve *el-Vecîz* adlı kitaplarını telif etmiştir. Gazzâlî ayrıca, Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ına Rükûlislâm el-Cüveynî tarafından yazılan muhtasarı pek başarılı bulmadığı için onun metnini de dikkate alıp eseri yeniden ihtisara giriş-

miş ve *Hulâsatü'l-Muhtaşar ve nuḳāve-tü'l-mu'taşar* (kısaca *el-Hulâşa*) adlı kitabını kaleme almıştır. Aralarındaki benzerlikten dolayı bunu *el-Vecîz*'in bir muhtasarı sananlar olmuşsa da eser Müzenî'nin kitabının gözden geçirilmiş, fazlalıkları ayıklanmış daha derli toplu bir ihtisarıdır.

Şîrâzî ve Gazzâlî'nin ilmî mirasını esas alan Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfîî ve Nevevî'nin telifatı sonraki asırların tedrîs ve telif faaliyetlerine damgasını vurmuştur. Râfîî *el-Vecîz*'i *Fethu'l-'azîz fî şerhi'l-Vecîz (eş-Serhu'l-Kebîr)* adıyla şerhetmiştir. Nevevî bunu *Ravzatü't-tâlibîn (er-Ravza)* ismiyle, İbnü'l-Mukrî el-Yemenî ise *er-Ravza*'yı zayıf ve mercûh kabil, vecih ve tarikleri ayıklayıp râcih ve mute-met görüşleri ekleyerek *Ravzü't-tâlib* adıyla ihtisar etmiş, Zekeriyâ el-Ensârî, *Rav-zü't-tâlib*'i *Esne'l-me'tâlib* ismiyle şerhetmiştir. Talebesi Şehâbeddin er-Remlî bu esere hâşiyeler yazmış, ardından Muhammed b. Ahmed eş-Şevberî bu hâşiyeleri tecrit işlemine tâbi tutmuştur. İbn Hacer el-Heytemî *Esne'l-me'tâlib*'i *en-Na'im* adıyla ihtisar etmiştir. *Ravzatü't-tâlibîn*'i ayrıca Safiyyüddin Ahmed b. Ömer el-Müzeccid ez-Zebîdî *el-'Ubâbü'l-muhtâḫ bi-mu'zami nuṣûṣi's-Şâfi'i ve'l-aşhâb ve Süyûtî el-Ğunye* ismiyle ihtisar etmiştir. Muteahhirîn ulemâsının ileri gelenlerinden İsnevî, İbnü'l-İmâd ve Ömer b. Reslân el-Bulḳinî'nin *Ravzatü't-tâlibîn* üzerine hâşiyeleri vardır. Ahmed b. Hamdân el-Ezraî, *Ravzatü't-tâlibîn* ve *eş-Serhu'l-kebîr (Fethu'l-'azîz)* üzerine *et-Tavassu't ve'l-feth beyne'r-Ravza ve's-Serh* adıyla oldukça hacimli bir hâşiyeye yazmıştır. Bedreddin ez-Zerkeşî, hocaları Ezraî, İsnevî, İbnü'l-İmâd ve Bulḳinî'nin hâşiyelerini özetleyip yirmi ciltlik *Hâdimü'r-Ravza*'yı oluşturmuştur.

VII. (XIII.) yüzyılda Râfîî ve Nevevî'nin eserleriyle birlikte Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvî'nin *el-Hâvî's-şagîr*'i de Şâfiî çevrelerinde yoğun bir ilgiye mazhar olmuştur. Bu eseri İbnü'l-Mukrî el-Yemenî *İrşâdü'l-ğâvî fî mesâliki'l-Hâvî* adıyla ihtisar etmiş, ardından *İhlâşü'n-nâvî fî İrşâdi'l-ğâvî fî mesâliki'l-Hâvî* ismiyle şerhetmiştir. Eser özellikle Yemen'de ve Afrika'da yaygın bir şekilde tedrîs ve telif konu olmuştur. İbnü'l-Mukrî'nin *İrşâdü'l-ğâvî*'sine İbn Hacer el-Heytemî biri *Fethu'l-cevâd fî şerhi'l-İrşâd* adıyla büyük, diğeri *el-İmdâd fî şerhi'l-İrşâd* adıyla küçük iki şerh yazmıştır. Zeynüddin İbnü'l-Verdî *el-Hâvî's-şagîr*'i *el-Behcetü'l-Verdiyye* ismiyle manzum hale getirmiş, bunu da Zekeriyâ el-Ensârî *el-Gurerü'l-*

behîyye adıyla şerhetmiştir (bk. el-HÂVİ'S-SAGİR). Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'ine Râfîî'nin yazdığı *el-Muḥarrer* adlı muhtasar ve Nevevî'nin bunu ihtisar ettiği *Minhâcü't-tâlibîn*'i de yoğun ilgi çekmiş ve pek çok telif kaynağı olmuş, *Minhâcü't-tâlibîn* üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Ahmed b. Hamdân el-Ezraî *Kütü'l-muhtâc*, İbnü'n-Nakîb el-Misrî *es-Sirâc fî nûketi'l-Minhâc*, İbnü'l-Mülakkın *'Ucâletü'l-muhtâc* ve *'Umdetü'l-muhtâc ilâ Kitâbeti'l-Minhâc*, Celâleddin el-Mahallî *Kenzü'r-râğibîn fî şerhi Minhâci't-tâlibîn*, İbn Hacer el-Heytemî *Tuḥfetü'l-muhtâc*, Hatîb eş-Şirbînî *Muḡni'l-muhtâc*, Şemseddin er-Remlî *Nihâyetü'l-muhtâc* adıyla şerhler kaleme almışlardır. *Minhâc* üzerine yapılan bu şerhlere dair pek çok sayıda hâşiyeye ve takrir yazılmıştır (bk. MİN-HÂCÜ'T-TÂLIBİN). Zekeriyâ el-Ensârî *Minhâc*'ı *Menhecü't-tullâb* adıyla ihtisar etmiş, ardından bunu *Fethu'l-vehhâb* ismiyle şerhetmiş, İbnü'l-Cevherî de *Menhec*'i *Nehcü't-tâlib* adıyla ihtisar etmiştir. Nevevî, Gazzâlî'nin eserlerini esas alan Râfîî'ye ait eserleri işlemekle yetinmemiş, Şîrâzî'nin eserlerine de aynı ilgiyi göstermiştir. Onun *el-Mühezzeb*'i üzerine yazdığı, fakat ömrü yetmediğinden "Bâbü'r-Ribâ"ya kadar getirebildiği *el-Mecmû'* adlı şerhi oldukça başarılı, mukayeseli ve hacimli bir hukuk kitabı niteliğindedir. Şerhin kalan kısmını Takıyyüddin es-Sübkî ve Muhammed Necîb el-Mutîî tamamlamıştır (bk. el-MÜHEZZEB). En kısa muhtasar olarak ün yapan Ebû Şücâ' el-İsfahânî'nin *Ğâyetü'l-iḫtişâr (et-Taḫrîb fî'l-fıkh, el-Muḥtaşar)* adlı eseri telif ve tedrîs faaliyetlerinde çok rağbet görmüş metinlerden biridir. Bu muhtasar pek çok şerhe ve bu şerhler de pek çok hâşiyeye konu olmuştur. Takıyyüddin el-Hisnî, İbn Kâsım el-Gazzî, Takıyyüddin İbn Dakikül'îd, İbn Abdüsselâm el-Menûfî ve Hatîb eş-Şirbînî'nin çalışmaları bu şerhlerin başlıcalarıdır. Özellikle İbn Kâsım el-Gazzî ve Şirbînî'nin şerhleri üzerine birçok hâşiyeye yazılmıştır (bk. el-MUHTASAR). İbnü'l-Mehâmîlî'nin *el-Lübâb*'ını Ebû Zür'a İbnü'l-İrâkî *Tenkiḫü'l-Lübâb* adıyla ihtisar etmiş, Zekeriyâ el-Ensârî de bunu *Tahrîru Tenkiḫi'l-Lübâb* ismiyle tekrar özetlemiş ve ardından bu muhtasarı *Tuḥfetü't-tullâb* adıyla şerhetmiştir.

B) Fıkıh Usulü. İslâm hukuk tarihinde günümüze ulaşan ilk fıkıh usulü eseri Şâfiî'nin *er-Risâle*'sidir. Şâfiî sadece bu esere yetinmemiş, *Cimâ'u'l-'ilm, İbtâlû'l-is-tihsân, Beyânü farzî'llâh, Şifâtü'l-emr ve'n-nehy, İhtilâfü'l-ḥadis* gibi risâlelelerinde de usul konularını işlemiştir. *İhtilâ-*

fü Mâlik ve's-Şâfi'i, İhtilâfü'l-İrâkıyyeyn, er-Red 'alâ Muhammed b. el-Hasan, İhtilâfü 'Alî ve 'Abdillâh b. Mes'ûd, Siyerü'l-Evzâ'i adlı çalışmalarında da yine usul etrafında tartışmalar yapılmıştır. Fûrû alanındaki temel eseri *el-Üm*'de de yer yer usule dair bilgiler yer almaktadır. *er-Risâle*'ye şarkiyatçılar da büyük ilgi duymuştur (bk. er-RISÂLE). Şâfiî'nin talebele-ri usul-i fıkıh alanında *er-Risâle* ile yetinmiş görünmektedir. Zira III. (IX.) yüzyılda bu alanda bir eser verildiğine dair bilgiye rastlanmamaktadır. Ebû'l-Abbâs İbn Süreyç'den (ö. 306/918) itibaren Şâfiî âlimlerinin usul alanında eser telif ettikleri ve çoğunluğunun *er-Risâle*'nin şerhleri mahiyetinde olduğu belirtilmişse de bunlardan günümüze ulaşan bir eser bulunmamaktadır. Şâfiîler'e ait zamanımıza intikal eden ilk usul eserleri V. (XI.) yüzyıla aittir. Bu yüzyılda ve daha sonra konuyla ilgili eser yazan başlıca âlimler şunlardır: Ebû İshak eş-Şîrâzî (*et-Tebsıra fî uşûli'l-fıkh, el-Lüma', Serhu'l-Lüma'*), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (*el-Burhân fî uşûli'l-fıkh, el-Varakât, et-Telḫîş*), Gazzâlî (*el-Menḥûl, Esâsü'l-kıyâs, Şifâ'ü'l-ğalîl, el-Mustaş-fâ*), İbn Berhân el-Bağdâdî (*el-Vüşûl ile'l-uşûl*), Fahreddin er-Râzî (*el-Maḥşûl, el-Me'âlim, el-Kâşif*), Muzaffer b. İsmâil et-Tebrîzî (*et-Tenkiḫ*), Seyfeddin el-Âmidî (*el-İḥkâm, İbnü'l-Hâcib*'in bu eseri esas alarak yazdığı *el-Muḥtaşar* pek çok şerh ve hâşiyeye konu olmuştur), Tâceddin el-Urmevî (*el-Hâsıl mine'l-Maḥşûl*), Ebû Şâme el-Makdisî (*el-Muḥakkaḫ min 'ilmi'l-uşûl fîmâ yete'alleku bi-e'âli'r-Resûl*), Sirâceddin el-Urmevî (*et-Taḫşîl mine'l-Maḥşûl*), Kâdî Beyzâvî (*Minhâcü'l-vüşûl*); Muhammed b. Hasan el-Bedaşî (*Menâhicü'l-ukûl fî şerhi Minhâci'l-uşûl*), Muhammed b. Mahmûd el-İsfahânî (*el-Kâşif 'ani'l-Maḥşûl*), Şemseddin Muhammed b. Yûsuf el-Cezerî (*Mî'râcü'l-Minhâc*), Safiyyüddin el-Hindî (*Nihâyetü'l-Vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*), Çârperdî (*es-Sirâcü'l-vehhâc fî şerhi'l-Minhâc*), Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî (*Şerhu Minhâci'l-vüşûl*), Halîl b. Keykel-dî el-Alâî (*Telkiḫü'l-fühûm fî tenkiḫi şıya-ğî'l-umûm*), Takıyyüddin es-Sübkî ve Tâceddin es-Sübkî (*el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*), Tâceddin es-Sübkî (*Ref'u'l-hâcib 'an Muḥtaşarı İbni'l-Hâcib, Cem'u'l-cevâmi'*), Cemâleddin el-İsnevî (*Nihâyetü's-sûl*), Bedreddin ez-Zerkeşî (*el-Bahrü'l-muhtâḫ fî uşûli'l-fıkh*).

C) Fıkıhın Alt Disiplinleri. 1. Kavâid, Furûk, Eşbâh ve Nezâir. Kaide "cüz'î hükümlerden hareketle ulaşılan küllî hükümler" anlamına gelir. Fûrû ve usul alanlarında

belli bir olgunluk düzeyi elde edildikten sonra kavâid, furûk, eşbâh ve nezâir, tahrîcül'l-fürû ale'l-usûl gibi çeşitli alt türler oluşmuştur. Bunlardan her birinin kendine özgü tarihsel gelişim seyri bulunduğu gibi bu disiplin içinde de yer yer geçişkenlikler olmuştur. Mesâil veya kavâid arasındaki farklılıkları furûk, benzerlikleri eşbâh ve nezâir, furû ile usul arasındaki ilişkiyi tahrîcül'l-fürû ale'l-usûl konu edinmektedir. Furûkun fikhin bağımsız bir dalı haline gelişi Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc ile başlamıştır. Ona ait olduğu söylenen *el-Furûk fi furû'i's-Şâfi'iyye* bu alanın ilk eseri sayılır. Ebû Abdullah ez-Zübeyrî (*el-Müskit*), Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nesevî (*Kitâbü'l-Mesâ'il ve'l-'ilel ve'l-furûk*), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kattân (*el-Mu'tarahât*), Rüknu'lislâm el-Cüveynî (*el-Vesâ'il fi furûk'il-mesâ'il, Kitâbü'l-Cem' ve'l-fark*), Ebû'l-Hayr Selâme b. İsmâil el-Makdisî (*Kitâbü'l-Vesâ'il fi furûk'il-mesâ'il*), Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Cür-cânî (*el-Mu'âyât fi'l-'aql evi'l-furûk*), Bedreddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Bekrî (*el-İstîğnâ fi'l-furûk ve'l-istîsnâ*), Ebû Ümâme İbnü'n-Nakkâş ed-Dükkâlî (*Kitâbü'n-Nezâ'ir ve'l-furûk*), Cemâleddin el-İsnevî (*Me'tâlî'u'd-dekâ'ik fi tahrîri'l-cevâmi' ve'l-fevârik*) bu konuda eser yazan diğer Şâfiî âlimleridir (ayrıca bk. FURUK). Tahrîcül'l-fürû ale'l-usûl literatürü furû ile usul arasındaki karşılıklı diyalektiği konu edinmektedir. Bu yolla mezhep mensuplarına furûun usulden kopuk olmadığı bildirildiği gibi doktrinlerin hangi usule dayandığını kavratma da amaçlanmaktadır. Buna mezhepler arasındaki farklılıkların usul ekseninde karşılaştırılması hedefini de eklemek gerekir. Bu haliyle adı geçen disiplin hilâf ilmine yardımcı bir işlev görmektedir. Şâfiîler'den bu alanda eser verenlerin başında şu isimler gelmektedir: Şehâbeddin ez-Zencânî (*Tahrîcül'l-fürû 'ale'l-usûl*), Cemâleddin el-İsnevî (*et-Temhîd fi tahrîci'l-fürû 'ale'l-usûl, el-Keukebû'd-dürri fîmâ yete-harrecû 'ale'l-usûli'n-na-hviyye mine'l-fürû'i'l-fikhiyye*). Fıkıh literatüründe *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* adıyla ilk eser veren kişi Şâfiî âlimi İbnü'l-Vekîl'dir (ö. 716/1317). Bu örnekten hareket eden Tâceddin es-Sübkî aynı adla ikinci bir eser telif etmiş, onu İbnü'l-Mülâkkın ve Süyûtî izlemiştir (bk. EŞBÂH ve NEZÂİR). Kavâid alanında Selâhaddin Halîl b. Keykeldî el-Alâî (*el-Mecmû'u'l-müzehebb fi kavâ'idil-mezhebb*), Bedreddin ez-Zerkeşî (*el-Menşûr fi tertîbi'l-kavâ'idil-fikhiyye*), İsâ b. Osman el-Gazzî (*el-Kavâ'id fi'l-fürû*), Ömer b. Reslân el-Bulkînî (*Fevâ'idü'l-husâm 'alâ Kavâ'id*

di İbn 'Abdisselâm), Muhammed b. Muhammed el-Hudârî ez-Zübeyrî (*Esne'l-makâsîd fi tahrîri'l-kavâ'id*), İbnü'l-Hâim (*Tahrîrül'l-kavâ'idil-'alâ'iyye ve temhîdül'mesâlikil-fikhiyye*), Takıyyüddin el-Hisnî (*el-Kavâ'id*), İbn Hatîbüddehşê (*Muhtaşar min Kavâ'idil-'Alâ'i ve kelâmi'l-İsnevî*), Ebû Hâmid el-Câcermî (*el-Kavâ'id fi furû'i's-Şâfi'iyye*), İzzeddin İbn Abdüsselâm (*Kavâ'idü'l-aşkâm fi meşâlihi'l-enâm*), Süyûtî (*Şevâridü'l-fevâ'id fi'd-âvâbi't ve'l-kavâ'id*) ve Şa'rânî (*el-Makâsîdüs-seniyye ve'l-kavâ'idü's-şer'iyye*) eser telif etmiştir (bk. KAİDE). Ünlü bir dilci olan Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, Müzenî'nin *el-Muhtaşarı*yla ilgili *ez-Zâhir fi ğaribi'elfâzi's-Şâfi'i* adıyla bir eser yazmıştır. Ebû'l-Mecd İmâdüddin İbn Bâtîş, *el-Muğnî fi şerhi ğaribi'l-Mühezzebb ve luğâtihi ve esmâ'i ricâlih* (*el-Muğnî fi'l-inbâ 'an ğaribi'l-Mühezzebb ve'l-esmâ'*) adlı eseriyle bir tür biyografi ve fıkıh sözlüğü çalışması gerçekleştirmiştir. Nevevî ise çerçeveyi genişleterek Müzenî'nin *el-Muhtaşarı*, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *el-Mühezzebb ve et-Tenbîh'i*, Gazzâlî'nin *el-Vasî't ve el-Vecîz'i* ile kendisinin *Ravzatü't-tâlibîn*'inde geçen kişi ve terimlere ait *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât* adlı eserini kaleme almıştır.

2. Tabakat. Bu tür, önce mezhep imamının hayatıyla ilgili "menâkıb" veya "âdâb" başlığını taşıyan eserlerle başlamıştır. Tabakat tanımlamasına uyan ilk telifin Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Mutavvî'ye (ö. 440/1048) ait olduğu kaydedilir. Hocası Ebû't-Tayyib Sehl b. Muhammed b. Süleyman es-Su'lûkî için yazdığı bu eserine *el-Müzehebb fi zikri şüyûhi'l-mezhebb* adını vermiştir. Bu alandaki ikinci eser Ebû't-Tayyib et-Taberî'ye ait bir muhtasar olup Şâfiî'nin ve bazı mezhep mensuplarının biyografilerini ihtiva eder. Ebû Âsım el-Abbâdî'nin *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*'sinin ardından Ebû İshak eş-Şîrâzî *Tabakâtü'l-fukahâ'* adlı eserini kaleme almıştır. Şîrâzî, eserini Şâfiî fukahasıyla sınırlandırmayıp sahâbe neslinden V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar gelen meşhur fukahanın kısa biyografilerine de yer vermiştir. Şâfiî'nin biyografisine dair en muhtevalı eser Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *Menâkıbü's-Şâfi'i*'sidir. Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Cür-cânî, Şâfiî'nin menâkıbına ve Şâfiî ulemâsının tabakatına dair birer eser yazmıştır. Abdülvehhâb b. Muhammed eş-Şîrâzî *Târîhu'l-fukahâ'* ve Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Vesâ'ilü'l-Elma'i fi fezâ'ili aşhâbi's-Şâfi'i* adlı eserleri kaleme almıştır. Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî-

nin de bu konuda bir telifi olduğu kaydedilir. İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye* ismiyle bir eser yazmaya başlamışsa da tamamlamaya ömrü yetmemiş, Nevevî ve ardından Mizzî bu eseri tamamlamıştır. Nevevî'nin *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât*'ının "esmâ" kısmı da tabakat niteliğindedir. Daha sonra İbn Bâtîş konuyla ilgili kitabını telif etmiştir. Bu tür literatürde en çok temayüz eden eser Tâceddin es-Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-küb-râ'sıdır*. Aynı dönemde Cemâleddin el-İsnevî *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'yi yazmıştır. İsnevî, fakihlerin şöhret derecelerine göre bir tasnif benimsemiş ve her harfi iki fasıl halinde ele almış, birinci fasıl *eş-Şerhu'l-kebîr* ve *Ravzatü't-tâlibîn*'de geçen, ikinci fasıl bu iki eserde bulunmayan kişilere ayırmıştır. Onu *Tabakâtü fukahâ'i's-Şâfi'iyye*'siyle Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr izlemiş, Muhammed b. Hasan el-Hüseynî el-Vâsî-tî *el-Metâlibü'l-'aliyye fi menâkıbi's-Şâfi'iyye* adlı eserini telif etmiştir. VIII. (XIV.) yüzyılda kaleme alınan eserler arasında Hatîb el-Ösmanî'nin *Tabakâtü'l-fukahâ'i'l-küb-râ'sı* da yer alır. Daha sonra Şerefeddin Muhammed b. Abdurrahman el-Ensârî el-Behesî *el-Kâfi fi ma'rifeti 'ulemâ'i mezhebi's-Şâfi'i*, İbnü'l-Mülâkkın *el-İkdü'l-müzehebb fi tabakâti hameleti'l-mezhebb*, Firûzâbâdî *el-Mirkâtü'l-erfa'iyye fi tabakâti's-Şâfi'iyye*, Ahmed b. Hüseyin er-Remlî ve Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, Radyüddin Muhammed b. Ahmed el-Gazzî *Behcetü'n-nâzirîn ilâ terâcimi'l-müte'ahhîrîn mine's-Şâfi'iyyeti'l-bârî'in*, İbnü'l-Haydırî *el-Lüma'u'l-elma'iyye li-a'yânî's-Şâfi'iyye* adlı eserleri yazmış, musannif lakabıyla bilinen İbn Hidâyetullah el-Hüseynî *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* adıyla muhtasar bir eser kaleme almıştır. Bu alandaki son telifi Abdullah b. Hicâzî eş-Şerkâvî (ö. 1227/1812) gerçekleştirmiş, onun *et-Tuhtetü'l-behiyye fi tabakâti's-Şâfi'iyye*'si 900-1121 (1495-1709) yılları arasındaki Şâfiî fakihlerine ayrılmıştır.

D) Modern Literatür. Müslüman toplumların mezhep mensubiyetleri sömürgecilik döneminde Batılılar'ın dikkatini çekmiş ve çeşitli araştırmalara konu yapılmıştır. Batı'da İslâm hukuku araştırmalarının kurucusu kabul edilen Christian Snouck-Hurgronje, halkı Şâfiî olan Endonezya'daki Hollanda sömürge yönetimine danışmanlık yapmış, yönetime siyasetten uzak tarafsız bir din anlayışı benimsemesini ve halkın inanç ve ibadetlerine karışmamasını telkin etmiştir. Hurgronje'nin çalışmaları, İslâmî ilimlerin Batı'da bağımsız bir

disiplin haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. İslâmî ilimler 1918'e kadar bir sömürgeci olan Almanya'da ivme kazanmış, modern Yakın ve Uzakdoğu ülkelerinin halklarına ve kültürlerine dair nitelikli bilgi yaymak amacıyla 1887'de Berlin'de Doğu Dilleri Okulu kurulmuştur. Bu okulun ilk yöneticisi Eduard Sachau 1879-1880'de Suriye ve Mezopotamya'da, 1880-1897'de Irak'ta yaptığı araştırma ve inceleme gezilerine dayanarak *Muhammedanisches Recht nach schafiitischen Lehre* (Berlin 1897) adlı eserini telif etmiş, bunu T. W. Juynboll'un *Handleiding tot de kennis van de Mohamedaansche wet volgens de leer der Sjâfi'itische School* isimli kitabı izlemiştir (Leiden 1930). W. Haffening gibi pek çok oryantalist çalışmalarıyla bu sürece katkı sağlamış olmakla birlikte en derin ve kalıcı etkiyi yapan Joseph Schacht'ın *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* adlı eseri olmuştur (Oxford 1950). İyi bir Şâfiî uzmanı olan Schacht, ağırlıklı biçimde Şâfiî'nin telifatı ekseninde oluşturduğu bu eserinde imanın kendi dönemindeki rakip fıkıh çevrelerine yönelttiği eleştirileri kullanarak yepyeni bir İslâm hukuk tarihi portresi çizmiştir. Goldziher'in hadislerle uyguladığı genel şablonu fıkıha dair hadislerle uyarlayan Schacht fıkıhın vahiy ile olan irtibatını tartışmaya açmıştır. Schacht'ın kurguladığı bu senaryo, müteakip fıkıh ve fıkıh usulü tarihi çalışmalarında Şâfiî'yi odak haline getirmiş, Doğu ve Batı akademik çevrelerde Şâfiî'ye ilgiyi arttırmıştır. İlk başlarda daha çok Şâfiî'nin usul görüşleri çerçevesinde oluşan bu ilgi giderek fıkıh ilminin teşekkülü ve erken dönem gelişimine kaymıştır. George M. Makdisi, Şâfiî'den başlayıp klasik döneme kadar fıkıh-kelâm ilişkisine, medreselere, Bağdat'ın V. (XI.) yüzyıl sosyal tarihine yoğunlaşarak kurumsal gelişmeleri konu edinen eserler vermiş, bu vesileyle Şâfiî mezhebi tarihini yakından ilgilendiren pek çok konuya temas etmiştir. Sünnî mezheplerin, bu arada Şâfiî mezhebinin teşekkülü onun dayanışmanlığını yaptığı Cristopher Melchert tarafından doktora tezine konu yapılmıştır (*The Formation of the Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Leiden 1997). Melchert'in daha sonraki pek çok çalışması Şâfiî fıkıhıyla bir şekilde ilgilidir. Erken dönem fıkıh literatürünün geleneksel tarihlendirmesini altüst eden Norman Calder'ın eserleri Şâfiî fıkıhını da yakından ilgilendirmektedir. Genellikle Şâfiî ve Eş'arî telifatını esas alan Vâil B. Hallâk'ın (Wael B. Hallaq) eserleri de Şâfiî fıkıh tarihi açı-

sından dikkate değerdir. Bu çerçevede Şâfiî mezhebinin özellikle teşekkülüne dair şu çalışmalar kaydedilebilir: Sherman A. Jackson, "Setting the Record Straight: Ibn al-Labbad's Refutation of al-Shâfi'i" (*Journal of Islamic Studies*, XI/2 [Oxford 2000], s. 121-146); Ahmad al-Shamsy, "The First Shâfi'i: The Traditionalist Legal Thought of Abû Ya'qûb al-Buwaytî (d. 231/846)" (*Islamic Law and Society*, XIV/3 [2007], s. 301-341). Heinz Halm'ın *Die Ausbreitung der şâfi'itischen Rechtschule von den Anfängen bis zum 8./14. Jahrhundert* adlı eseri (Wiesbaden 1974) mezhebin yayılış tarihi ve coğrafyasını en iyi işleyen çalışmadır. Mezhep yapısını konu edinen eserler arasında şunlar sayılabilir: Ahmed Nehrâvî Abdüsselâm, *el-İmâm eş-Şâfi'î fi mezhebeyi'l-kadîm ve'l-cedîd* (Kahire 1988); Muhammed Hasan Heyto, *el-İctihâd ve tabakâtü müctehidi's-Şâfi'iyye* (Beyrut 1988); Norman Calder, "al-Nawawî's Typology of Muftis and its Significance for a General Theory of Islamic Law" (*Islamic Law and Society*, III/2 [1996], s. 137-164); R. Kevin Jaques, *A Muslim History of Islamic Law: Ibn Qâdi Shuhba's Tabaqât al-fukahâ' al-Shâfi'iyya* (doktora tezi, 2001, Emory University); Ekrem Yûsuf Ömer el-Kavâsimî, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î* (Amman 2003); C. Melchert, "The Meaning of Qâla'l-Shâfi'i in Ninth Century Sources" (*Abbasid Studies: Occasional Papers of the School of Abbasid Studies, Cambridge 6-10 July 2002*, ed. J. E. Montgomery, Leuven 2004, s. 277-301); Muhammed Sümeî Seyyid Abdurrahman Rüstâkî, *el-Kadîm ve'l-cedîd min akvâli'l-İmâmî's-Şâfi'î min hilâli kitâbi Min-hâci't-tâlibîn* (Beyrut 2005); Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi* (İstanbul 2007).

Türkiye'deki Şâfiîler, pratik dinî ihtiyaçlarını büyük ölçüde ülkenin doğusunda ki medreselerde klasik usulle yetişen ilim adamları ile karşılamışlardır. Ancak mezunlarının istihdam imkânı bulamaması yüzünden bu müesseselere rağbet azalmıştır. Mezhep mensupları Türkçe kaynak bulma noktasında da sıkıntı çekmişlerdir. Bu ihtiyaç kısmen Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslâm İlmihali* ve *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsı* adlı eserlerinden karşılanmıştır. Mezhebin yaşayan otoritelerinden biri olan Halil Günenç'in eserleri günümüzde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Onun *Büyük Şâfiî İlmihali* (Ankara, ts.) ve *Günümüz Meselelerine Fetvalar* (I-II, İstanbul, ts.) adlı eserleri mezhep mensup-

ları arasında en çok itibar edilen kaynakların başında gelir. Halil Günenç, *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyyeti'l-müeyyessere* adlı eseriyle (İstanbul 1992) ilmi birikimini uluslararası alana taşımıştır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin fıkıhla ilgili maddeleri ile son dönemde dört mezhep fıkıhını mukayeseli olarak ele alan eserler de Şâfiî mezhebinin usul ve fûrû yaklaşımları hakkında önemli bilgiler içermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 2005; a.mlf., *el-Üm*, Beyrut 1403/1983, VIII, 580; İbn Ebû Hâtîm, *Âdâbü's-Şâfi'î ve menâkıbüh* (nşr. Abdülğani Abdülhâlîk), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye); İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrâhîm Ramazan), Beyrut 1415/1994, s. 259-265; Ebû Âsım el-Abbâdî, *Tabakâtü'l-fukahâ'î's-Şâfi'iyye* (nşr. G. Vitestam), Leiden 1964, s. 20-24; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *Menâkıbü's-Şâfi'î* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1390-91/1970-71, I-II; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'î*, s. 99-102, 104-109; a.mlf., *Lüma' fî usûli'l-fıkıh*, Beyrut 1985, s. 94-98; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh* (nşr. Abdülâzîz Mahmûd ed-Dîb), Mansûre 1418/1997, I, 79-84; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 400; Mecdüddin İbnü'l-Esir, *eş-Şâfi fî şerhi Müsnedi's-Şâfi'î* (nşr. Ahmed b. Süleyman – Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm), Riyad 1426/2005; Fahrreddin er-Râzî, *Menâkıbü'l-İmâm eş-Şâfi'î* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1406/1986; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfîî, *el-'Aziz şerhu'l-Vecîz: el-Mukaddime* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali M. Muavvaz), Beyrut 1417/1997, s. 86, 92, 93; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'î's-Şâfi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, tür.yer.; Nevevî, *el-Mecmû'â* (nşr. M. Necîb el-Mutîf), Riyad 1423/2003, "Mukaddime", I, 1-151; a.mlf., *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1426/2005; İbn Hallikân, *Ve-feyât*, I, 66-69, 72-74, 76, 217; II, 132-133; III, 46, 241; IV, 197; Muhammed b. İbrâhîm el-Münâvî, *Ferâ'idü'l-fevâ'id fî ihtilâfi'l-kavleyn li-müctehidin vâhîd*, Tanta 1412/1992, tür.yer.; Zehebî, *A'lâ-mü'n-nübelâ'*, XII, 79-82, 264, 492-497; Safedî, *el-Vâfi*, II, 176; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), II, 27-37, 67-69, 93-110, 114-143, 162-180, 187-188, 246-252, 297-302; III, 21-39, 196-198, 300, 343-344; IV, 9, 61-74; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, tür.yer.; İbnü'l-Mülâkkın, *el-Akdü'l-müzhzeb fî Tabakâti hameleti'l-mezhep* (nşr. Eymen Nasr el-Ezherî – Seyyid Mühennâb), Beyrut 1417/1997, tür.yer.; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'l-fukahâ'î's-Şâfi'iyye* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire, ts. (Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye), I, 26, 31, 34, 39, 64-71, 73, 77; İbn Ha-cer el-Askalânî, *Tevalî't-te'sîs li-me'âli Muham-med b. İdrîs* (nşr. Ebû'l-Pidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1986; Muhammed el-Kürdî, *el-Fetâvâ* (nşr. M. Ali b. Hüseyin el-Mâlikî, *Kurretü'l-'ayn bi-fetâvâ 'ulemâ'i'l-Haremeyn* içinde), Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye); a.mlf., *el-Fevâ'idü'l-medeniyye fî beyâni ihtilâfi'l-'ulemâ' mine's-Şâfi'iyye* (a.e. içinde), s. 2-45; M. Âbid es-Sindî, *Tertîbü'l-Müsnedi'l-İmâmî'l-mu'azzam ve'l-müctehidi'l-mukaddem Ebî 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î* (nşr. Yûsuf Ali ez-Zevâvî – İzzet Attâr el-Hüseynî), Beyrut 1370/1951; Alevî b. Ahmed es-Sekkâf, *el-Fevâ'idü'l-Mekkiyye* (Mecmû'a-

tü seb'atî kütübün müfide içinde), Kahire 1358/1940, s. 35-43; M. Ebû Zehre, *eş-Şâfi'î*, Kahire 1948; J. Schacht, "On Shâfi'î's Life and Personality", *Studia Orientalia Ioanni Pedersen Septuagenario A. D. VII Id. Nov. Anno MCMLIII a Collegis Discipulis Amicis Dicata*, Hauniae 1953, s. 318-326; a.mlf., *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 58; Abdülhalim el-Cündî, *el-İmâm eş-Şâfi'î: Nâşirü's-sünne ve vâzî'u'l-uşûl*, Kahire 1966; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılmaları* (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, tür.yer.; Ahmed Nehrâvî Abdüsselâm, *el-İmâm eş-Şâfi'î fi mezhebehi'l-kadim ve'l-cedid*, Kahire 1988; M. Hasan Heyto, *el-İctihâd ve şabakâtü müctehidi's-Şâfi'iyye*, Beyrut 1988; Ahmed Yûsuf, *eş-Şâfi'î: Vâzî'u 'ilmi'l-uşûl*, Kahire 1990; Menderes Gürkan, *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfi'i'nin Yeri* (doktora tezi, 1997), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; C. Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Leiden 1997, s. 87-115; a.mlf., "The Meaning of Qāla'l-Shāfi'ī in Ninth Century Sources", *Abbasid Studies: Occasional Papers of the School of Abbasid Studies*, Cambridge 6-10 July 2002 (ed. J. E. Montgomery), Leuven 2004, s. 277-301; J. E. Lowry, *The Legal-theoretical Content of the Risāla of Muhammad b. İdris al-Shāfi'ī* (doktora tezi, 1999), University of Pennsylvania; a.mlf., "Does Shāfi'ī have a Theory of Four Sources of Law?", *Studies in Islamic Legal Theory* (ed. Bernard G. Weiss), Leiden 2002, s. 23-50; a.mlf., "The Reception of al-Shāfi'ī's Concept of Amr and Nahy in the Thought of his Student al-Muzani", *Law and Education in Medieval Islam: Studies in Memory of Professor George Makdisi* (ed. J. E. Lowry v.d.ğr.), Cambridge 2004, s. 128-129; a.mlf., "The Legal Hermeneutics of al-Shāfi'ī and Ibn Qutayba: A Reconsideration", *Islamic Law and Society*, XI/1, Leiden 2004, s. 1-41; Taha Nas, *İmâm Şâfi'î'ye Göre Sahabe Kavlinin Kaynak Değeri* (yüksek lisans tezi, 2001), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Muhittin Özdemir, *İmâm Şâfi'î'ye Göre İstihsan* (yüksek lisans tezi, 2001), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Fehd b. Sa'd ez-Zâydî el-Cühenî, *el-Kıyâs 'inde'l-İmâm eş-Şâfi'î: Dirâse te'siliyye 'alâ kitâbi'l-Üm*, Riyad 1424/2003; Şamil Dağı, *İmâm Şâfi'î: Hayatı ve Fıkıh Usulü İlminden* (doktora tezi, 2004), Harvard University; M. Sümei Seyyid Abdurrahman er-Rüstâkî, *el-Kadim ve'l-cedid min akvâli'l-İmâm eş-Şâfi'î min hilâli kitâbi Münhâci't-tâlibin*, Beyrut 1426/2005; Bilal Aybakan, *İmâm Şâfi'î ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul 2007; a.mlf., "el-Mühezzeb", *DİA*, XXXI, 518-520; Soner Duman, *Şâfi'î'nin Kıyas Anlayışı* (doktora tezi, 2007), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, İstanbul 2008, tür.yer.; Hüseyin el-Vâlî, "Kitâbü'l-Üm ve mâ yuhîtu bih", *Nürü'l-İslâm*, IV, Kahire 1352, s. 657-688; Muhammed Hamîdullah, "Contribution of ash-Shāfi'ī to the Science of Law", *Journal of Malaysian and Comparative Law*, I/1 (1975), s. 48-58; N. Calder, "İkhtilâf and ijma in Shāfi'ī's Risāla", *St.I*, LVIII (1983), s. 55-81; a.mlf., "al-Nawawī's Typology of Muftis and its Significance

for a General Theory of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, III/2 (1996), s. 137-164; G. Makdisi, "The Juridical Theology of Shāfi'ī: Origins and Significance of Usūl al-Fiqh", *St.I*, LIX (1984), s. 5-47; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, "el-İdiyolüciye'l-vasatıyyeti'l-telfikıyye fi fikri's-Şâfi'î", *el-İctihâd*, III/9, Beyrut 1990, s. 57-91; Rıdvân Seyyid, "eş-Şâfi'î ve'r-Risâle: Dirâse fi tekevvün-i'n-nizâmî'l-fikhi fi'l-İslâm-II", a.e., III/9 (1990), s. 93-100; Wael B. Hallaq, "Was al-Shāfi'ī the Master Architect of Islamic Jurisprudence?", *IJMES*, XXV (1993), s. 587-605; Kemâl A. Farukî, "al-Shāfi'ī's Agreements and Disagreements with the Mālikî and the Hanafî Schools", *IS*, X (1971), s. 129-136; A. Sherman Jackson, "Setting the Record Straight: Ibn al-Labbad's Refutation of al-Shāfi'ī", *Journal of Islamic Studies*, XI/2, Oxford 2000, s. 121-146; E. Chaumont, "al-Shāfi'ī", *El²* (İng.), IX, 181-185; a.mlf., "al-Shāfi'īyya", a.e., IX, 185-189; Majid Khadduri, "al-Shāfi'ī", *ER*, XIII, 195-198; Şükrü Özen, "İbn Süreyc, Ebû'l-Abbâs", *DİA*, XX, 363-366; a.mlf., "Müzenî", a.e., XXXII, 246-250; Saffet Köse, "İsferâyiñi, Ebû Hâmid", a.e., XXII, 514; Cengiz Kallek, "Kaffâl, Abdullah b. Ahmed", a.e., XXIV, 146.

BİLAL AYBAKAN

ŞÂFİİYYE

(bk. ŞÂFİİ MEZHEBİ).

eş-ŞÂFİYE
(الشافعية)İbnü'l-Hâcib'in
(ö. 646/1249)

Arap sarfına dair muhtasar eseri.

Eşi *el-Kâfiye* ile birlikte Arap gramerine dair üç temel kitaptan biridir (diğerleri Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'ı* ve Zemahşerî'nin *el-Mufaşşal*'ıdır). *el-Kitâb*'ın hulâsasını teşkil eden *el-Mufaşşal*'da yer alan sarfla ilgili konuların bir araya getirilip ayıklama, düzeltme ve özetlemelerle birlikte gerekli ilâvelerin yapılması suretiyle oluşturulmuştur. Hemen bütün sarf konularını kapsayan ilk muhtasar sarf kitabıdır.

Mukaddimede, nahve dair *el-Kâfiye*'si gibi sarf ve imlâ kuralları hakkında özlü bir eser yazmasının talep edilmesi üzerine kitabını kaleme aldığını belirten İbnü'l-Hâcib eserinde tasrifin tanımı, isim ve fiil kalıpları, vezin-mevzûn, mücerred-mezîd kalıplar ve anlamlarını özlü biçimde açıklamıştır. Daha sonra mâzî, muzârî, emir, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i tafdîl, sıfât-ı müşebbehe kalıpları, masdarlar, zaman, mekân ve alet isimleri, musaggar ve men-sup isimlerle ilgili kurallar, cernî şekilleri, maksur ve memdud isimler, ziyade ve ilhak suretiyle eklenen harflerle bunlara ait vezinler ele alınmış; kelime yapısındaki

harf / ses değişim ve dönüşümleriyle ilgili ibtidâ, vakıf, imâle, i'lâl, ibdâl, i'lâl hazfî, terhîm hazfî, hemzenin tahfîfi ve idgam meseleleriyle harflerin mahreç ve sıfatları anlatılmıştır. Ardından "mesâilü't-temrîn" adını verdiği, bazı gerçek veya yapay müşkil kelimelerin vezinlerinin tesbitiyle ilgili alıştırmaya ve örneklerle yer verilmiştir. *el-Mufaşşal*'da bulunmayan, ancak önceki sarf eserlerinde ele alınan bu konuda Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'ı* ile İbn Cinnî'nin *el-Münşif*, *et-Taşrifü'l-mülûkî* ve *Sırru şinnâ'atî'l-irrâb*'ından yararlanılmıştır. Eserin sonunda "Haç" başlığı altında imlâ kurallarıyla ilgili özet bilgiler yer almaktadır. Müellif bu kısmın hazırlanmasında İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-Kâtib*, İbn Dürüsteveyh'in *Edebü'l-küttâb*, İbn Cinnî'nin *el-Makşûr ve'l-memdûd*'u ile İbnü'd-Dehân'ın *Bâbü'l-hicâ'* adlı eserlerinden faydalanmıştır.

İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*'sinde genelde Basra gramer mektebinin görüşlerine uyumla birlikte kısmen Kûfelîler'in görüşlerine de yer vermiştir. Eserde İsâ b. Ömer es-Sekafî, Ebû Amr b. Alâ, Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb, Sîbeveyhi, Ali b. Hamza el-Kisâî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Ubeyde et-Teymî, Ebû Osman el-Mâzinî, Müberred, Sa'leb, İbn Keysân, İbn Hâleveyh, Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî gibi dilcilerin görüşlerine atıfta bulunulmuştur. *eş-Şâfiye*'de kırk iki âyet, sekiz şiir ve bir mesel şahit (metin kanıtı) olarak zikredilmiştir. İlk defa Kalkûta'da yayımlanan *eş-Şâfiye*'nin (1220/1805) daha sonra çeşitli baskıları yapılmıştır (Bulak 1240; Kahire 1258, 1298, 1299, 1305, 1309, 1324; Cpel 1850; Kanpûr 1267, 1278, 1871, 1885; İstanbul 1268, 1308 [kayıtlı ve mânalı], 1310, 1321 [taş baskısı], 1330; Delhi 1278, 1310, 1321; Leknev 1278, 1331 [kayıtlı, hâşiyeli]). Ayrıca İsmâ Nûreddin, *Ebnîyetü'l-fi'l fi Şâfiyeti İbni'l-Hâcib* adlı çalışması içinde (Beyrut 1418/1997, s. 299-375) eserin ilmî neşrini gerçekleştirmiştir.

Sarf kurallarını özlü fakat kapsamlı ve sistemli biçimde açıklayan *eş-Şâfiye* gerek Osmanlı medreselerinde gerekse İslâm dünyasının diğer yerlerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuş, üzerinde şerh, hâşiye, nazma çekme ve tercüme şeklinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Eser hakkında başta müellifinki olmak üzere (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4771, 4772; Hamidiye, nr. 1344) kırk beş kadar şerh ve bunların bir kısmına dair hâşiyeler kaleme alınmıştır (İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*, neşredeninin girişi, s. 34-53; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1020-1022; Brockelmann, *GAL*, I, 370-371;